

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Rogaland

Versjon I 2020
Riksantikvaren 2020

Stikkord / kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse,
KULA-områder Rogaland, landskap, kulturmiljø

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no

Design: fetetyper.no

Layout: 07 Media – 07.no

Forsidefoto: Hå gamle prestegård med strandgravfeltet til høyre. Bak i bildet skimtes Obrestad fyr.

Foto: Lars Sørgaard Sørensen, Rogaland fylkeskommune

Innhold

Innhold	3
Forord	5
Del 1	6
Rogaland – landskap og kulturhistorie	7
Del 2	14
Omtale av de enkelte landskapene	14
1. Suldalsvassdraget og Suldalsheiene	15
2. Avaldsnes	20
3. Utsira	24
4. Sjernerøyene	28
5. Hognalandsbassenget	32
6. Viglesdalen	36
7. Rennesøy og Mastrafjorden	40
8. Lysefjorden	44
9. Vestlig del av Kvitsøy	48
10. Randabergkysten	52
11. Hafrsfjorden	56
12. Jærkysten	60
13. Ørsdalen – Kvitlen	64
14. Hadland – Sæland – Undheim	68
15. Storrsheia	72
16. Høg-Jæren	76
17. Blåfjell – Sandbekk – Jøssingfjord	80

Dyrskog ved Ørsdalsvatnet. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Forord

Landskapet er som en levende historiebok. Det forteller om liv og virksomhet i Norge slik det en gang var, om endringer gjennom tidene, og om hvordan det er i dag. Sporene etter mennesker finnes overalt i landskapet – i det åpne jordbrukslandskapet, i skog og mark, på fjellet og i byer og tettsteder.

Landskapet har alltid vært i endring, men tempoet og omfanget av endringene i vår tid øker i en slik grad at viktige verdier og ressurser står i fare for å gå tapt. Utfordringen er å forvalte landskap på en måte som både bevarer, sikrer en hensiktsmessig bruk og videreutvikler det i et langsiktig perspektiv.

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider derfor Riksantikvaren et landsomfattende register: Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA). Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og blir gjennomført i nært samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering av kommunene. Kulturminneforvaltningen signaliserer med KULA-registeret tydelig hvilke landskap som har nasjonale interesser, og ønsker med dette å bidra til en mer forutsigbar arealplanlegging.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. For å sikre at de kulturhistoriske verdiene i landskapet ivaretas på en best mulig måte i planlegging og forvaltning, er samarbeid mellom kommunene og regional kulturminneforvaltning viktig.

Høringsutkastet blir sendt til kommuner, regionale og statlige myndigheter og til organisasjoner på fylkesnivå. Det sendes ut med et høringsbrev som gjør nærmere rede for rammene for arbeidet og hvordan vi ønsker at registeret skal bli brukt som et verktøy for god landskapsforvaltning.

Utkastet omfatter 17 landskap i Rogaland som Riksantikvaren foreslår skal inngå i KULA-registeret. På grunnlag av høringen vil vi bearbeide det til en endelig rapport.

Teksten starter med en innledning om landskap og kulturhistorie i Rogaland. Dette gir en bakgrunn for omtalen av de enkelte landskapene og setter dem inn i en regional sammenheng. Deretter presenteres hvert område med kart og beskrivelse, landskapskarakter og begrunnelse for hvorfor dette landskapet har nasjonal interesse. Omtale av områdets sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt.

Dokumentet er utarbeidet av Riksantikvaren med utgangspunkt i et utkast skrevet av Rogaland fylkeskommune.

Høringsutkastet er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no.

Leidulf Mydland
seksjonssjef

Del 1

Rogaland – Landskap og kulturhistorie

5

Rogaland – landskap og kulturhistorie

LANDSKAPET

Sørvest i Norge ligger Rogaland med kyststrekning, brede fjorder og smale fjordarmer, og med daler, hei- og fjelltrakter mot øst. Fylket har varierte og særprega landskap, og mangfoldet blir særlig tydelig fordi de ulike landskapene ligger tett på hverandre. De store variasjonene i landskap setter premissene for variasjoner i landbruksdrift, ressursutnyttelse og levemåter. Rogaland blir gjerne delt inn i fire regioner: Dalane, Jæren, Ryfylke og Haugalandet.

Dalane i sør er kjennetegnet av et kupert landskap, med karrige knauser og småfjell langs en værhard kystlinje. Deler av denne regionen preges av dypbergarten anortositt som gir et nakent og særprega «månelandskap», med begrensa jordbruksareal i sprekkealene.

Ved Oгна sør på Jæren skifter landskapet fullstendig karakter til det flate og åpne landskapet som kjennetegner Jæren. Låg-Jæren er Norges største lavlandsslette, med tykke, steinrike morenemasser, som gir særlig gode forhold for jordbruk. Jæren skiller seg også fra resten av fylket med sin lange rette kystlinje

og sine mange sand- og rullesteinstrender, med få gode, naturlige havner. Høg-Jæren med småknausete heilandskap, ligger ovenfor og øst for det flate Jæren.

Den brede Boknafjorden danner et geografisk skille mellom Jæren og Dalane i sør, og Ryfylke og Haugalandet i nord. Kyst- og øylandskapet her, med fjordene, dal- og heilandskapet og fjellstrøkene innafor, utgjør Ryfylke. Området har stor variasjon i landskap, fra et åpent og frodig øylandskap til trange fjorder som skjærer seg inn i fjellområdene

I nordvest, på Haugalandet, møtes hav, øyer og fastland. Dette området er skåret opp av en rekke nord-sørgående fjorder. Helt mot vest, ligger den langstrakte Karmøya som danner en beskyttende rygg mot storhavet utenfor.

Den lange kystlinja har alltid vært innfallsport fra verden utenfor. Skipsleia gjennom Karmsundet er en del av leia som i historiske kilder kalles for «Nordvegen», eller «leia mot nord», og kan ha gitt navn til Norge. Etter år 900 gikk hele området, både nord og sør for Boknafjorden, under navnet «Rygjafylket» og i løpet av 1000-tallet etableres Rygjafylket som en

Naust ved Lundarvågen på Kyrkjøy i Boknafjorden. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

egen administrasjonsenhet. Rogaland strakte seg da fra Åna Sira i sør til Ryvarden i nord og hadde i all hovedsak den geografiske avgrensingen vi kjenner i dag.

DE FØRSTE MENNESKENE

Kyststrekningen fra Lista til Jæren ble isfri for om lag 15 000 år siden, og de første sporene etter mennesker i Rogaland er om lag 11 000 år gamle. Havet sto høyere og langs kysten var det et mylder av store og små øyer, holmer og skjær. De fleste boplassene fra eldre steinalder (9300–4000 f.Kr.) finner vi langs datidens strandlinje, noe som vitner om de marine ressursenes betydning og om ferdsel på havet. Vi finner steinalderboplasser mange steder langs kysten, men også i høg fjellet. Skogen spredte seg etter hvert over hele fylket, stedvis må det ha vært tett urskog. Ressursgrunlaget for jegerne og sankerne må ha vært stort, både i sjøen og på land. De godt bevarte bosetningslagene i Vistehola i Randaberg, som var i bruk gjennom 7000 år, vitner blant annet om dette.

FREMVEKSTEN AV JORDBRUKSSAMFUNNET

Nær kontakt med kontinentet, og gode forhold for jordbruk, må ha vært medvirkende til at vi ser tidlige spor etter husdyr og jordbruk på Jæren. Allerede ved overgangen til yngre steinalder, om lag 4000 f.Kr., skjer en tydelig avskoging av landskapet for å skaffe beite til dyra. I denne første fasen, har livsgrunlaget vært en blanding av jakt, fangst, fiske og jordbruk, og det var ikke før mot slutten av yngre steinalder (2300–1800 f.Kr.) at mange i Rogaland var blitt bønder for godt. Rydding og brenning av marker til jordbruk førte til at kystlyngheiene ble skapt. Lyng- og grasheiene langs Jærkysten var godt utviklet allerede ved overgangen til bronsealderen (1800 f.Kr.).

Hustyper, bosetningsmønster og gravskikk vitner om nær kontakt med hele Skandinavia. Arkeologiske undersøkelser har gitt kunnskap om stolpebygde langhus fra siste del av steinalderen (4000 f.Kr.), og fra bronsealderen (1800–500 f.Kr.) og jernalderen (500 f.Kr.–1030 e.Kr.) finnes de i store deler av fylket. På Fossanmoen, ved inngangen til Lysefjorden, er det funnet spor etter en hel landsby fra bronse- og jernalder. Bergkunsten fra bronsealderen vitner også om sterke kontakter mot jordbrukssamfunnene på kontinentet. Ett av landets største helleristningsfelt ligger på Austre Åmøy utenfor Stavanger.

Mange gårder ble lagt øde etter befolkningsnedgangen mot slutten av 500-årene e.Kr. Ettersom tufter, steingarder, fegater, graver og rydningsrøyser i stor grad var bygget opp av stein, har ødegårdene etterlatt synlige spor i beiteområder og utmark som viser den forhistoriske gårdens inndeling og organisering.

UTNYTTELSE AV UTMARKSRESSURSENE

I Rogaland er det små avstander mellom sjø, gård og fjell, og dette har lagt grunnlaget for en intensiv utnyttelse av ressursene i de ulike landskapsområdene. Støling har vært utbredt i hei- og fjellområdene som var viktige til beite og til utmarksslått, med tufter etter høyløer og stakketufter som synlige spor. Datering fra flere stølsområder vitner om bruk allerede i jernalderen. Slåtteseterbruket har vært dominerende. Det vil si at det å sanke fôr til dyra har vært viktigere enn å foredle melka på stølene. Torvskjæring har vært viktig til brensel, spesielt på det trefattige Jæren.

Fjellressursene var mange steder sentrale i gårdens økonomi og sporene etter jakt og fangst er mange. Pelsverk og huder var varer i byttenettverk over fjellet mot øst, og over havet mot sør og vest. «Skindvegene» mellom Rogaland og Setesdalen hadde sitt utløp innerst i fjordene, for videre transport sjøvegen, og veggen over Ryfylkefjellene var viktig for utskipingen av jern fra Setesdal i yngre jernalder.

UTVIKLING AV HØVDINGMAKT OG RIKSDANNELSE

De rike naturforholdene og kontroll over viktige kommunikasjonsårer la et solid økonomisk grunnlag for oppbygging av makt i jordbrukssamfunnet. Monumentale gravminner fra bronsealderen (1800 f.Kr.–500 f.Kr.), i form av jorddekte hauger, er fremdeles fremtredende i landskapet blant annet på moreneryggene på Jæren, og ved Karmsundet. Andre steder, som på øyene og i fjordene innover i Ryfylke, finner du dem helst som mektige steinrøyser, ofte plassert på godt synlige steder på nes og ved sund.

Store og rike graver fra jernalderen finnes også både på Jæren og på Karmøy. Strandgravfeltene er spesielle for Jærkysten. På den førti kilometer lange strekningen fra Sele i nord til Kvasseheim i sør er det kjent mer enn seks hundre gravanlegg, fordelt på større eller mindre felt.

De store nausttuftene fra jernalder og middelalder kan også si noe om maktforholdene. Rogaland har flest registrerte forhistoriske nausttufter i landet, med en hovedvekt på Nord-Jæren. Ringforma tunanlegg kjennes kun fra Norge og i et lite antall, men i Rogaland er det mange. Det finnes også mange bygdeborger. Dette ses gjerne i sammenheng med den økonomiske og politiske utviklingen i eldre jernalder med framvekst av maktsentre, og behov for forsvaret av høvdingedømmer.

Konsentrasjoner av fjæremannstufter særlig på øyene ytterst i Boknafjorden, vitner om godt organisert fiske tidlig. Tuftene tolkes som oppholdssteder for tilreisende til sesongfiske langs kysten. Historiske kilder tilsier at det ble fisket sild langs norskekysten i stor skala alt i vikingtid, og kanskje kan den store

Klosteret på Utstein med Fjøløy bak i bildet. Foto: Lars Sørgaard Sørensen, Rogaland fylkeskommune

mengden tufter knyttes til framveksten av sterke høvdingedømmer og sentralisering av makt og ressurser.

Rogaland var strategisk viktig i vikingtiden, og sentralt i prosessen som ledet fram mot rikssamlingen. Harald Hårfagres kongsgårder på Avaldsnes og på Utstein på Mosterøy, vitner om dette. Nord-Jæren var også et av de viktigste utgangspunktene for vikingferder vestover. Den omfattende kontakten med omverdenen førte med seg nye impulser, blant dem kristendommen. Steinkors ble reist flere steder, lenge før slaget på Stiklestad (1030 e.Kr.). Korsene er synlige spor i landskapet etter den tidlige kristingsprosessen.

Middelalderkirkene gir også et bilde av den religiøse tradisjonen i Rogaland. Opprettelsen av bispesetet i Stavanger i 1125, og oppføring av Domkirken, markerer innledningen til byggingen av de 19 steinkirkene fra middelalderen. De fleste ble reist i perioden 1150 til 1250, hovedsakelig i tilknytning til storgårder, og vitner om det nære samarbeidet mellom kongedømme, adel og kirke. Ti av steinkirkene står fortsatt.

FOLKEVEKST OG BYDANNELSE

I HØYMIDDELALDEREN, ETTERFULGT AV KRISE

Rogaland opplevde, som resten av landet, en sterk vekst i bosetning og folketall på 11- og 1200-tallet, med gryende bydanning. Byen Stavanger oppstod i første halvdel av 1100-tallet da bispesetet ble opprettet og Domkirken oppført. I løpet av siste halvdel av 1100-tallet ble Stavanger også et administrativt knutepunkt for kongedømmet.

Stavanger er den eneste middelalderbyen i Rogaland, men den ble aldri særlig stor. Derimot økte folketallet kraftig innover bygdene. I tidlig middelalder ble ødegårder fra jernalderen tatt i bruk igjen, og nyrydding av gårder i til dels marginale områder, skjøt fart. Seinmiddelalderens krise med avfolking, ødegårder og ødebygder førte til flytting fra små og marginale gårder til ledige gårder i mer sentrale strøk i fylket.

OPPGANGSTIDER, TØMMER OG EKSPORT

Etter kriseårene i seinmiddelalderen, fikk folketallet i Rogaland et nytt oppsving utpå 1500-tallet. Framgangen falt sammen med en allmenn økonomisk vekst i Nord-Europa. Denne var særlig knyttet til de to vareslagene fisk og trelast.

Litnet ved Hylsfjorden. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

Etter hundreårene med avfolking på bygdene, sto skogen på 1500-tallet tett langs fjordene i Ryfylke og langs vannene og elvene i indre del av Dalane. Den nye oppfinnelsen oppgangssagen, førte til stor skogsdrift i disse områdene, og sagene lå tett i nærmest hver elv og bekk. Skogsdriften førte til snauhogst i midtre- og indre deler av Ryfylke. Særlig hollandske og skotske skip besøkte de små havnene der bøndene og borgerne hadde trelasten liggende og perioden blir derfor ofte kalt «Skottetiden» i Ryfylke. Dagens kystskog bærer den dag i dag preg av storhogsten på 16- og 1700-tallet. Selv om få oppgangssager er bevart, finner man enkelte steder spor etter disse.

Gjennom tømmereksporten inngikk deler av Rogaland i et internasjonalt handelsnettverk. Hummerfisket ble også, fra omkring 1650 og fram til etter 1800, en del av en internasjonal storhandel med salg til særlig England og Holland. Eksporthavner for hummer fantes flere steder langs kysten.

FOLKEØKNING, STØRRE ULIKHET, HANDEL OG HÅNDVERK

Stavanger forble fylkets eneste by fram til slutten av 1700-tallet. Samtidig utviklet små strandsteder seg.

Eigersund og Sogndalstrand vokste og ble ladesteder, og konkurrerte med Stavanger i handel og skipsfart. Mindre strandsteder som Kopervik og Skudeneshavn på Karmøy hadde også sentrumsfunksjoner og var viktige for fiske og seilas langs kysten.

Folkeøkningen fram mot midten av 1700-tallet førte til en økende sosial differensiering, deriblant nye grupper i bondesamfunnet. Husmenn og strandsittere leide gjerne et stykke jord på gården, eller en tomt ved sjøen. Disse gruppene ble viktige for etableringen av strandstedene, der de kunne drive med ulike håndverk, lokal handel og fraktevirksomhet. Brukene på Vestlandet var relativt små, og behovet for arbeidshjelp var mindre enn på Østlandet. I tillegg var fisket en viktig inntektskilde. Skillet mellom bonde og husmann var derfor mindre i Rogaland enn mange andre steder i landet.

BONDE OG FISKERBONDE, ÅKERBRUK OG HUSDYRHOLD

Ved inngangen til 1800-tallet var åkerbruk og husdyrhold fremdeles hovednæringene i Rogaland. De fleste bodde på gårder, og det var høy grad av selvforsyning. Fiske var et viktig supplement til husholdningen langs

hele kysten, og gjorde det mulig for folk å klare seg på små bruk, for eksempel langs den karrige kyststripen i Dalane. Jæren skilte seg ut med sine særlig gode forhold for jordbruk og kornproduksjon. Kornproduksjon var også viktig på Karmøy, mens i de indre strøkene i Ryfylke, og i dal- og heiområdene sørøst i Rogaland, var husdyrhold og heiebeitene viktigere. Ressursene i fjellområdene var også supplement til husholdningen, men også viktige som byttevarer. Skogsdrift var en attåttnæring mange steder. Ulikt naturgrunnlag førte til spesialisering og produksjons-tilpasning, og overskuddet dannet grunnlag for varebytte og salg.

Byggeskikken på gårdene og i bygdene i Rogaland føyer seg inn i en større vestlandsk tradisjon. Som bolighus var midtgangshuset utbredt. Denne hus-typen er bygget opp av to laftekasser, med et skot imellom. Driftsbygninger som løer, uthus og naust var ofte grindbygde. Grindbygget var vanlig på hele Vestlandet og viser til en mer enn 3500 år sammenhengende bygningstradisjon. I Rogaland finnes også bygningstyper og trekk som er karakteristiske for de ulike regionene, som Jærhuset, som er særlig tilpassa landskap og klima på Jæren. Mens naustene mange steder langs Suldalsvatnet og i Hylsfjorden er tøm-

merbygde, er naustene i ytre strøk, som på Rennesøy og Finnøy, ofte bygd med stein i veggene. Flere steder på Haugalandet og i Ryfylke er naturheller vanligere som takteking, og uttrykk for lokal variasjon i byggeskikk og materialtilgang.

Det religiøse liv har tradisjonelt vært en viktig del av livet i Rogaland. Haugianere og andre lavkirkelige bevegelser sto sterkt. På slutten av 1800-tallet, og på begynnelsen av 1900-tallet, begynte arbeidet med å bygge bedehus i stort antall, hvor mange fremdeles er i bruk eller er bevart som en viktig del av Rogalands religiøse historie.

FISKE, EKSPORT OG TIDLIG INDUSTRI

Utover 17- og 1800-tallet var ikke fiske lenger bare viktig som attåttnæring, men gav arbeid og inntekt og førte til økt handel og sjøfart. Med vårsildfisket ved Skudenes på 1700-tallet, og de årvisse sildeforekomstene rundt Boknafjorden fra begynnelsen av 1800-tallet, utviklet sildefisket seg for alvor til eksportnæring. Senere kom brislingen. Mange gikk over til å bli yrkesfiskere, og veksten gav grunnlag for nye yrkesgrupper og ny byvekst. Fra 1880 hadde over halvparten av Rogalendingene levebrødet sitt fra andre næringer enn jordbruk. Fiske, med herme-

Kongevegen langs Jærkysten, ved Varhaug Søndre. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

tikkindustrien, og skipsfart var de viktigste næringsvegene, men teglverk, gruver, plog- og ullvarefabrikker ble også etablert fra slutten av 1800-tallet.

Vannkraften er sentral i fylkets historie, fra vasskverner og oppgangssag, til de store kraftutbyggingene utover 1900-tallet. Alle de fire fjordkommunene: Sauda, Suldal, Strand og tidligere Forsand er viktige kraftkommuner. I dag er regionen storprodusent av elektrisk kraft og eksporterer kraft ut av distriktet.

SAMFERDSEL

Som del av den økende varehandelen utover på 1800-tallet, ble det behov for gode interne anlegg som kaianlegg og store vare- og sjøhus til mellomlagring. I 1850 åpnet det nye dampskiprutenettet og i perioden fram mot 1900 skjedde det en betydelig utvidelse og forbedring av lokalrutenettet, blant annet mellom Stavanger og Ryfylkefjordene. Dette la grunnlag for de første internasjonale turistrutene. På Jæren førte åpningen av Jærbanen i 1878 til at mange stasjonsbyer etter hvert vokste fram. Samferdselsutbyggingen knyttet sterke bånd mellom bygd og by og bandt området sammen på en ny måte. Endringene la blant annet grunnlag for omlegging til salgsjordbruk.

DET MODERNE LANDBRUKET

I 1821 og 1857 kom utskiftingslovene som etter hvert gjorde slutt på teigblanding. De tidligere klyngetuene ble oppløst og gårdene samlet i en enhet med våningshus og løe/fjøs. Dette medførte store endringer i driftsmåter og landskap og i løpet av 1800-tallet skiftet Jæren farge fra brunt til grønt. Lyngheiene ble dyrket opp, vann ble tappet ut og myrer drenert. De lange steingardene vitner om det svære arbeidet med å dyrke opp det steinrike morenelandskapet. Kunstgjødsel ble tilgjengelig, noe som også gav grønnere marker og en kraftig ekspansjon i jordbruket.

Jordbruket utviklet seg sterkt etter 1950. De store maskinene krever sammenhengende arealer, større driftsbygninger og endrer jordbrukslandskapet. På Jæren dominerer produksjon av gras til husdyr. Sauehold er særlig utbredt øst i regionen, med stor tilgang på beiteareal i hei- og fjellområdene. Flere steder i Ryfylke og på Jæren har veksthusproduksjon blitt en viktig næring, med drivhusene som iøynefallende elementer.

KRIGEN I ROGALAND

9. april 1940 tok tyskerne kontroll over de viktigste strategiske punktene i Rogaland. Sola flyplass, som var Norges første sivile lufthavn, ble utvidet av tyskerne og var viktig strategisk som støttepunkt for det tyske flyvåpenets operasjoner. Det ble satt i gang en rekke byggeprosjekt i «Festung Norwegen. «Hitler-tennene» på Brusand, stridsvognsperningene som ble satt opp med tanke på en mulig alliert invasjon, er blant de mest kjente sporene. Langs Jærkysten, fra Brusand til Tungenes, finnes det lengste sammenhengende tyske forsvarsanlegget i landet. Dette var del av Atlanterhavsvollen, og er mange steder fremdeles godt synlige i landskapet.

ROGALAND I VÅR TID

Rogaland er i dag fremdeles det fremste landbruksfylket i Norge, og et viktig fiskerifylke. Siden midten av 1990-årene har det også vært ett av de ledende industrifylkene i landet. Oljeindustrien har vært motoren i denne veksten. Det var i 1970-årene at Norge for alvor ble en oljenasjon, med tyngdepunkt i Rogaland og med Stavanger som «oljehovedstaden». Oljeindustrien ble den nye internasjonale næringen, som tømmer, hummer og sild hadde vært det tidligere.

Veksten har generert stor aktivitet. Kraftindustri, utvinning av sand, grus og stein og nye store samferdselsprosjekter er blant de mest plasskrevende og inngrepene virksomhetene. Vegprosjektene, deriblant broer og tunneller, endrer kommunikasjonsmønstret. Blant annet reduseres antallet anløpskaier for ferje og hurtigbåt i aktiv bruk.

Den internasjonale turismen startet på slutten av 1800-tallet og er en næring i sterk vekst. Den ville og mangfoldige rogalandsnaturen tiltrekker fremdeles turister fra inn- og utland, med Preikestolen som den største turistmagneten. Rogalands mange flotte landskap gir grunnlag for utvikling av nye næringsveier innen natur- og kulturbasert reiseliv.

Del 2

Omtale av de enkelte landskapene

1. Suldalsvassdraget og Suldalsheiene	15
2. Avaldsnes	20
3. Utsira	24
4. Sjernerøyene	28
5. Hognalandsbassenget	32
6. Viglesdalen	36
7. Rennesøy og Mastrafjorden	40
8. Lysefjorden	44
9. Vestlig del av Kvitsøy	48
10. Randabergkysten	52
11. Hafrsfjorden	56
12. Jærkysten	60
13. Ørsdalen – Kvittlen	64
14. Hadland – Sæland – Undheim	68
15. Storrsheia	72
16. Høg-Jæren	76
17. Blåfjell – Sandbekk – Jøssingfjord	80

1. Suldalsvassdraget og Suldalsheiene

Landbruk, ferdsel, turisme og kraftlandskap

Suldal kommune

Areal: 785,6 km²

Området ligger i landskapsregion: 22) Midtre bygder på Vestlandet og 23) Indre bygder på Vestlandet

BELIGGENHET

Området strekker seg fra de nedre delene av Suldalsvassdraget og nordøstover, langs det langstrakte Suldalsvatnet. Videre går det opp til høgfjellet mot nordvest gjennom bygde- og stølsområdene Nesflaten, Roaldkvam, Bleskjestad og Kvanndalen, og mot øst og sørøst via bygdene Bråtveit og Kvilldal. Mot sør inngår Ulladalen i landskapet, og mot nord inngår deler av Hylsfjorden, samt Brattlandsdalen og pilgrimsruta mot Røldal øst for denne.

BESKRIVELSE

Landskapet har store kontraster. Langs Suldalslågen er det moderne jordbruksområder og grøderike moer med spor etter lang tids jordbruk, mens det langs Hylsfjorden, Suldalsvatnet og i Ulladalen er skogkledte skråninger med små bygder og heiagårder.

I fjellene er det støls- og driftelandskap. Tidligere var fjord, elv og innsjø den viktigste kommunikasjonsåren. I dag går Riksveg 13 som en nerve gjennom sentrale deler av landskapet og binder det sammen.

Suldal er Rogalands bredeste dalføre. Suldalslågen, med opphav i Suldalsvatnet, buker seg gjennom hele dalen og ned til fjorden. De fruktbare moene langs elva har vært attraktive for bosetning i lang tid. Spor etter tidlige og rike gårder finnes flere steder, med særlig mange fornminner blant annet på Lindum og på Ritland. På Ritland ligger et av Rogalands største og best bevarte gravfelt fra jernalderen med om lag 40 hauger. Her ligger også et ringforma tunanlegg nede ved elva. Det store gravfeltet er særlig synlig i landskapet og vitner om rikdom i forhistorisk tid.

Suldalsvatnet er nærmere tre mil lang og en av Norges dypeste innsjøer. Hylsfjorden skjærer seg inn i fjellandskapet mot øst, nord for selve Suldalen. Langs Hylsfjorden og langs Suldalsvatnet ligger frodige og lune jord- og skogbruksbygder og fjellgårder i kontrast til omkringliggende skogkledde lier og fjellsider. Bygdene og fjellgårdene har bevarte eldre byg-

Naustmiljø i Kvilldal ved Suldalsvatnet. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

ninger og tunstrukturer og mange spor etter eldre, tradisjonelle driftsformer som bakkemurer, steingårder og styvingstrær. Her finnes særlig mange bevarte kvernhus, og flere steder er også de karakteristiske små høyløene i utmarka bevart. Tømmerbygde og grindbygde naust, gjerne flere på rekke, både langs Hylsfjorden og langs Suldalsvatnet, vitner om betydningen av sjøen for ferdsel- og fiske.

Ved Mogleiv, Klungtveit, Litlehamar og Hamrabø nord for Suldalsvatnet, finnes et særlig godt bevart jordbrukslandskap med velstelt beitemark, vakre historiske bygninger, bakkemurer og styvingstrær. Sammenhengen mellom heiagårdene og stølsområdene innenfor er framtreddende her. I de indre delene av Hylsfjorden er landskapet dramatisk, med bratte fjellsider ned mot den smale fjorden. Her ligger

karakteristiske fjellgårder. Det freda Litunet på sørsiden av fjorden er blant de best bevarte og verneverdige i denne delen av landet. Gården ligger på en hylle om lag 300 meter over fjorden og i gårdstunet ligger tretten bygninger fra 17- og 1800-tallet med en mengde små åkerlapper, steingjerder og rydningsrøyser rundt tunet. Nord for fjorden ligger fjellgården Lingvong 450 meter over fjorden med tilhørende naustmiljø ved fjorden. Denne gården er godt istandsatt og skjøttet de siste årene.

Ulladalen er et svært smalt og karakteristisk dalføre som står i kontrast til den åpne dalen langs Suldalslågen og bygdene langs Suldalsvatnet. Gårdsbrukene her ligger på rekke i den smale dalbunnen og har særlig intakte tunmiljø. Brukshistorien i landskapet er fremdeles tydelig med eng, beite og lynghei, ryd-

Husmannsplassen «Holmen» i Ulladalen. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

ningsrøyser i dalbunnen og store mengder lauvings-skog i de bratte dalsidene. Øst for bebyggelsen krysser kraftlinjene høyt over dalbunnen og elva er regulert, men dalen fremstår likevel som uvanlig intakt med et særlig komplett og helhetlig miljø.

På 1500-tallet startet den store eksporten av tømmer, og bruken av Suldalsvatnet og Suldalslågen som fløtingselv er nært knyttet til dette. Tømmeret ble fraktet til Sand for utfløting og her lå også de største sagene i Rogaland i sin tid. Eksporten av tømmer har også gått via Hylsfjorden, og langs fjorden fantes et særlig stort antall oppgangssager. I disse bygdene finner en eksempler på store og påkosta våningshus, som illustrerer hvilken rikdom skogressursene i perioder har bragt med seg.

Ressursene i fjellet har vært viktige for bøndene i Suldal. I heiområdene med tilgrensende høgfjell, er det mange spor etter støling, sanking, jakt og fangst. I Dyraheio og Kvanndalen, er det både grønne og frodige oaser i fjelldalene og høye fjelltopper. I Kvanndalen ligger støsvollene som perler på en snor innover dalen fra Fleso til Bakkalegeret. Det er også flere velholdte og vakre stølsområder i Dyraheio og i Kvilldalsdalen. I tillegg finnes en rekke dyregraver, bogestiller, jaktheve og jordhytter som vitner om jakt i fjellområdene og at villreinen alltid har vært en viktig ressurs her. Langs vannene er det spor etter opphold knytta til jakt allerede i steinalderen. I Steinkilen og Breiavad i Dyraheio finnes et unikt bygningsmiljø med tre generasjoner jakthytter. Det var også omfattende drifteferdsel i disse heiene fram til tidlig på 1900-tallet, noe driftelegene forteller om.

Det gikk et tett nettverk av ferdseisveger mellom Suldal og Setesdalen, blant annet mellom Bråtveit og Bykle og fra Kvilldalsdalen og innover heia. På Bleskjestadmoen ved Bråtveit var det markeds plass, her møttes suldløyer og austmenn blant annet til hestehandel. Disse «skinnvegene» var også viktige handelsveger mellom Setesdal/Øvre Telemark og Stavanger. Navnet kommer av at folk i Setesdalen i katolsk tid betalte skatt til biskopen i Stavanger, med naturalia. Turen gikk videre med båt på Suldalsvatnet og ned til Sand, eller over vannet og til Våge, gjennom Hylsskaret og til Hysten, som var et sentralt handelssted. Gamlevegen gjennom Hylsskaret er bevart.

Den gamle pilegrimsleden til det undergjørende krusifikset i Røldal gikk også gjennom Hylsskaret. Røldal var i middelalderen Norges mest søkte pilegrims mål etter Nidaros. Ruten gjennom Suldalskaret til Botnen ved Røldalsvatnet er i dag merka pilegrimsled.

Flere av de gamle ferdseisrutene over til Setesdalen inngår i dag i Turistforeningens turnett i Øvre Suldal.

Bleskjestadmoen og Kvanndalen er de to eldste turistforeningshyttene i Rogaland, fra henholdsvis 1891 og 1898. Bakgrunnen for den største turiststrømmen til Suldal fra slutten av 1800-tallet og fram mot første verdenskrig, var det gode laksefisket i Suldalslågen. Engelske lorder kom til Suldal for å fiske laks, og det staselige «lakselottet på Lindum» er i dag det mest synlige sporet etter denne tidlige turismen. Turistruta fra Sand, gjennom Suldalsfjøret, over Suldalsvatnet, gjennom Brattlandsdalen og til Odda ble en av de store turistrutene i Norge på slutten av 1800-tallet.

Kraftutbyggingen i Suldal skjøt fart på 1960-tallet med Røldal-Suldal utbyggingen påfulgt av Ulla-Førre utbyggingen på 1970-tallet. Ulla-Førre anlegga er den største kraftutbyggingen i Norge. Landskapet preges mange steder av dette. Kraftlinjer, anleggsveger, oppdemma vann og tørrlagte elver og fosser er blant de mest synlige inngrepene. Området rundt Kjetilstad, i fjellet sør for bygda Kvilldal, preges i særlig grad av den moderne kraftvirksomheten. Flere av elementene som inngår i kraftverket, både i Hysten og på Kjetilstad, er freda og er eksempler på modernistisk 1980-talls arkitektur i plasstøpt betong. Kraftstasjonen i fjellet i Kvilldal er landets største og henter størstedelen av kraften fra Blåsjø, Norges største energimagasin. To av de fire store dammene som regulerer magasinet, Oddatjørndammen og Førreskarddammen, inngår i landskapet. Oddatjørndammen fremstår som monumentale byggverk. På Kilen ved bygda Nesflaten er bygningene fra Hydros anlegg fra 1960-tallet særlig synlige og kjente. Det særprega byggefeltet, administrasjonsbygget, messen og personalhotellet for kraftanlegget, tegnet av arkitekt Geir Grung i funksjonalistisk stil, er kulturminner av høy verdi som gir en særlig dimensjon til landskapet som et moderne «kraftlandskap».

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet favner mye, fra rike og grønne jordbruksområder med stor tidsdybde langs Suldalslågen, til mindre skogs- og jordbruksbygder og fjellgårder langs Suldalsvatnet, Hylsfjorden og i Ulladalen. Godt bevarte bygningsmiljø og spor etter eldre driftsformer gir god historisk forankring. Landskapet i Hylsfjorden er dramatisk med steile fjellsider. Her ligger fjellgårdene på hyller, flere hundre meter over den smale fjorden. Frodige og skogkledde skråninger omkranser Suldalsvannet og ovenfor disse ligger stølsdaler og fjellområder med utallige spor etter støling, drifting, ferdsel, jakt og fangst. Det langstrakte vassdraget gjennom Suldalsvannet og Suldalslågen binder landskapet sammen. Det gjør også viktige

ferdselsveger både over fjellet mot øst og gjennom det smale Hylsskaret og ut Hylsfjorden. På disse gamle ferdssvegene har det foregått transport av både varer og turister, de bevarte vegfarene, de gamle turistforeningshyttene og lakseslottet på Lindum vitner om dette. Utviklingen av vannkraftindustrien er flere steder også framtreddende i landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Suldalsvassdraget, med tilgrensende fjord-, hei- og fjellandskap, har en rik historie som spenner fra jordbruk og skogbruk, til jakt og fangst, handel og kommunikasjon og til turisme og kraft. Landskapet er variert og vakkert, med store kontraster. Området viser på en god måte de mange historiene som kan knyttes til et vassdrag og landskapet omkring. Godt ivarettatte stølsområder og godt bevarte bygninger og bygningsmiljø på gårdene og i bygdene, og mange spor etter eldre tiders jordbruksdrift gir en sterk historisk forankring. Landskapet rommer godt lesbare og ubrutte sammenhenger mellom ulike kulturmiljø som vitner om ulik ressursutnyttelse. Sporene etter utnyttning av vassdraget til moderne kraftproduksjon er noen steder framtreddende og gir også en god forståelse av bruken av landskapet og samspillet mellom naturen, teknologien og menneskene i moderne tid. Det vakre og storslåtte landskapet, ressursene i elva og de rike kulturminnene har tiltrukket turister i over hundre år.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Innenfor landskapsvernområdene i Kvanndalen, Holmevassåna og Dyraheio er det verneområdestyret for Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane (SVR) som har forvaltningsansvaret. Innenfor Strandaliane naturreservat ved Suldalsvatnet og Ørland naturvern-område ved Hylsfjorden, er det Suldal kommune som har forvaltningsansvaret. Vernereglene og forvaltnings- og skjøtelsesplanene for de verna områdene gjelder her.

Området Hamrabø, Mogleiv og Klungtveit er med i den landsomfattende satsingen *Utvagte kulturlandskap i jordbruket*. Her finnes høye kulturlandskapsverdier. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for området (opprinnelig avgrensning) og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

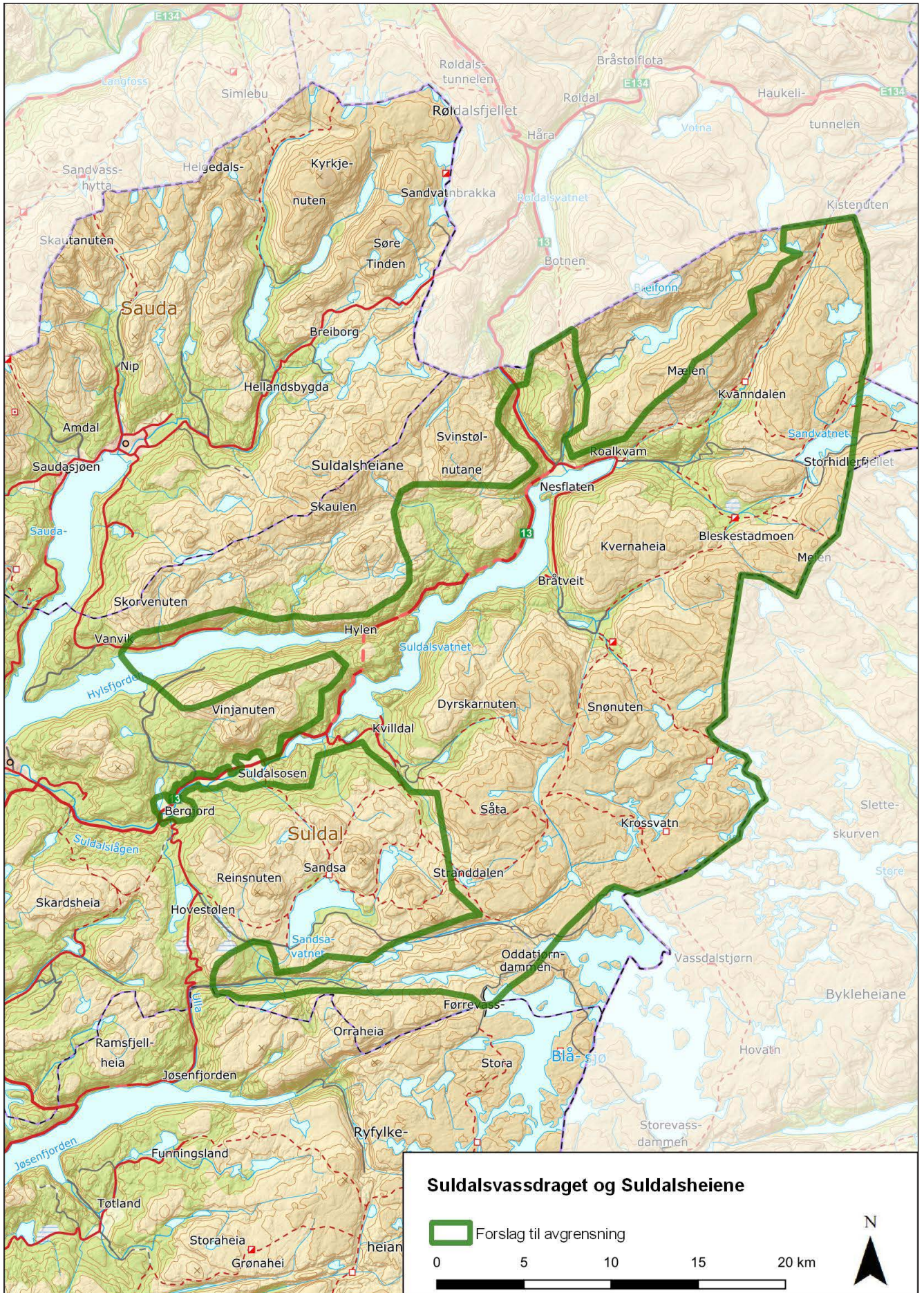
Landskapet er sårbart for endra arealbruk og for store nye inngrep som vil bryte sammenhengene og

den overordna helheten. De tradisjonelle jordbruksbygdene og fjellgårdene er sårbare for nye store bygninger og installasjoner som bryter med eksisterende tunstrukturer og sammenhenger. Den eldre bygningsmassen på gårdene, langs sjøen og i heiene er sårbare for forfall og ødeleggelse, særlig når de ikke lenger er i bruk.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Hensynet til verdiene i landskapet bør vektlegges ved alle nye tiltak, slik som hyttebygging og reiselivsutvikling.
- > Fortsatt utvikling av kraftindustrien må ta hensyn til eksisterende kulturmiljø og landskap. Nye tiltak må tilpasses landskapet og i størst mulig grad formes slik at viktige kulturhistoriske og landskapsmessige kvaliteter og sammenhenger videreføres.
- > Innenfor jordbruksområdene er fortsatt jordbruksdrift avgjørende for å ivareta landskapets karakter. Fortsatt beite er viktig for å unngå gjengroing.
- > Verneverdig bygningsmasse på gårdene, langs sjøen og i heiene bør ivaretas.
- > Strukturen i eldre gårdstun bør beholdes. Eventuelle nye bygninger bør tilknyttes eksisterende tun og tilpasses omgivelsene og terrenget både med hensyn til volum, materialvalg og form.
- > Større planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter bør unngås. Mindre massefyllinger og jordforbedringstiltak bør tilpasses omliggende landskap.
- > Spor etter eldre driftsformer som steingarder, bakkemurer, tufter, vegfar med mer bør bevares. Nye landbruksveger bør tilpasses terrenget på en god måte. Dette er særlig viktig i bratte og ulendte områder.
- > I fjellet finnes mange særlig sårbare kulturminner, som må tas hensyn til ved ferdsel og bruk av fjell- og stølsområdene. Også i heiene er fortsatt beite viktig for å hindre gjengroing.

2. Avaldsnes

Maktsenter i leia mot nord

Karmøy kommune

Areal: 10,6 km²

Området ligger i landskapsregion 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Landskapet ligger ved Karmsundet, nord i Karmøy kommune. På vestsiden av sundet strekker landskapet seg fra Storasund i nord og sørover gjennom jordbrukslandskapet omkring Bøvågen, til Avaldsnes. I området omkring Avaldsnes og Reheia er det kort avstand mellom øyas vestkyst og Karmsundet. Landskapet strekker seg her mot vest over øya og over til Haugavågen. Øst for Karmsundet omfatter landskapet kystlinjen langs sundet mellom Snik og broen over Salhusstraumen. Sentralt i landskapet ligger Avaldsnes strategisk til på vestsiden av sundet.

BESKRIVELSE

Kysten av Rogaland har noen av de mest værharde strekningene langs norskekysten. Mellom Jærens Rev og Sletta ligger Karmsundet som en beskyttet indre

lei. Dette er en del av leia som i historiske kilder kalles «Nordvegen» og kan ha gitt navn til landet Norge. Avaldsnes er også et av de sentrale stedene i rikssamlingen. Harald Hårfagre la sin hovedgård hit etter slaget i Hafrsfjord, og Avaldsnes kalles gjerne Norges eldste kongesete. Karmsundet har slik en sentral stilling i norgeshistorien.

I Salhusstraumen, like nord for Avaldsnes, er Karmsundet på det smaleste og her er det svært sterke tidevannsstrømmer. De sterke strømmene gir gode fiskeforhold, men førte også til at reisende måtte vente på gunstige strømforhold, og havnen på Avaldsnes var strategisk plassert i så måte. Plasseringen ved Karmsundet, og god tilgang på ressurser fra jordbruk og fiske, har vært avgjørende for at vi ser så mange spor etter tidligere tiders makt nettopp på dette stedet.

Olavskirken ligger sentralt på et platå med vidt utsyn. Kirken har vært et landemerke siden middelalderen og er fortsatt et dominerende element i dette landskapet. Kirken er viet til Olav den hellige og ble påbegynt ca. 1250 av Håkon IV Håkonsson, som en del

Olavskirka på Avaldsnes. Foto: Christopher Fredrik Kvæstad, Rogaland fylkeskommune

Rehaugane med Haugavågen bak, til høyre i bildet. Foto: Christopher Fredrik Kvæstad, Rogaland fylkeskommune

av kongsgården. Mens store deler av Karmsundet er sterkt utbygd, med moderne boligfelt og industri, er selve kirkestedet på Avaldsnes omkranset av et bølgende og åpent jordbrukslandskap og småkupert beitemark ned mot sjøen. Flate og avrundete øyer og holmer omkranser neset og skaper flere gode havner.

Gravmonumenter, bosetningsspor og kulturmiljøer knyttet til tidlige høvdingedømmer, rikssamling, kongemakt og kirkemakt ligger tett omkring Olavskirken. Avaldsnes var et maktsenter også før Harald Hårfagres tid, og Olavskirken omkranses av flere gravhauger. Den mest synlige og kjente er Flaghaugen, like nord for kirken. Den ble anlagt i bronsealder og brukt igjen i romertid. Gravminnet inneholdt gjenstander som knytter Avaldsnes til et maktnettverk som omfattet hele Sør-Skandinavia i romertid, og der den gravlagte har hatt en fremtredende posisjon. Jomfru Maria Synål, som regnes som Norges høyeste bautastein, står inntil Olavskirkens østvegg. Ved arkeologiske utgravninger i 2017, ble ruinene etter en kongshall fra middelalderen funnet ved kirken. Kongshallen var direkte forbundet med kirkebygget. Ruinens østlige langvegg har sammen med kirkens østside dannet en sammenhengende mur mot Karmsundet.

Rundt selve Avaldsnes ligger et større åpent moderne jordbruksområde. Beitemark og dyrka mark ligger om en annen, ispedd mindre vann og våtmarker. Sjøkanten mot Karmsundet og store deler av Bøvågen er i stor grad utbygd med industri og boligfelt, mens de indre delene av øya, nord og vest for Avaldsnes, i større grad er preget av jordbruksområder, gårdstun og småskala boligbebyggelse. Mange steder er teiger og beitemark avgrenset av vakre steingjerder.

Sentralt i dette jordbrukslandskapet, ligger Reheia. På åsryggen mellom Bøvågen i øst og Haugavågen i vest, i et av de beste jordbruksområdene på Karmøy, ligger sju monumentale gravhauger på rekke med vidt utsyn over leia. Gravhaugene ble bygget i bronsealderen og er av de eldste og tydeligste markeringene av makt langs Karmsundet. De representerer Norges største monument fra bronsealderen, og er unike også i internasjonal sammenheng. Nordover langs det samme høydedraget finnes flere mektige, jorddekte gravhauger som gir assosiasjoner til landskapsspor fra bronsealderkulturene som en finner i Danmark, på Lista og på Jæren.

De kjente skipsgravene fra yngre jernalder ligger orientert mot Karmsundet. Flere av disse er fjernet

i årenes løp, men vi kan fortsatt ane konturene av dem. Ved ungdomsskolen på Bø ligger Grønhaug, en av skipsgravene som fortsatt er bevart. Haugen har en imponerende størrelse, men ligger omkranset av moderne bebyggelse og infrastruktur.

Øst for Salhusstraumen, nå i skyggen av Karmsund bro, står et særegent og sjeldent kulturminne. Det kalles «De fem dårlige jomfruer», og består av fem bautasteiner i en stjerneformasjon. Steinene er et gravminne fra romertid, men et sagn om Olav den Hellige knyttes til navnet.

Kongesetet som Harald Hårfagre etablerte på Avaldsnes på 900-tallet, besto i nærmere 500 år, men på 1300-tallet ble kongemaktens tilstedeværelse på Avaldsnes sterkt svekket. Hanseatene etablerte seg og drev i en periode utstrakt handel fra sitt handelsted kalt Notow i historiske kilder. I de naturlige havnene omkring Gloppe og Bukkøy er det gjort funn av omfattende handelsvirksomhet fra 1400-tallet. Hanseatenes handelsvirksomhet ble etter hvert konsentrert til Bergen, men Gloppe fortsatte å være en viktig havn for reisende. Strandstedet på Gloppe hadde sin storhetstid i første halvdel av 1800-tallet, men husene fra denne virksomheten ble senere flyttet eller revet.

LANDSKAPSKARAKTER

Avaldsnes karakteriseres særlig av den strategiske plasseringen med kontroll over skipsleia gjennom Karmsundet. Landskapet er preget av lave terrengformer, og selve Karmsundet er den mest markante landskapsstrukturen i området. Jordbrukslandskapet er åpent med bølgende former brutt av små knauser og våtmark. Mektige gravmonumenter, bosetningsspor og kulturmiljøer knyttet til fordums maktsentra, rikssamling, kirkemakt og handel ligger tett og gir landskapet et historisk særpreg med stor tidsdybde. Innenfor landskapet finnes en del moderne bebyggelse og infrastruktur. Viktige siktlinjer er likevel bevart flere steder. Det mest intakte og helhetlige kulturlandskapet finnes rundt Olavskirken på Avaldsnes.

NASJONAL INTERESSE

Avaldsnes har en sentral posisjon i norgeshistorien. Leia gjennom Karmsundet er del av «Nordvegen» som kan være opphavet til Norgesnavnet. Området er særlig knyttet til Harald Hårfagre og den tidlige rikssamlingen, men omkring Avaldsnes og langs Karm-

sundet finnes spor av flere monumentale gravhauger som vitner om mektige høvdingedømmer langs sundet også i bronse- og jernalder. Gjennom middelalderen var Avaldsnes et viktig sted for kongemakt og kirkemakt og fra 1300-tallet et viktig handelssted. På Avaldsnes står Olavskirken, en av de største middelalderkirkene vi har i Norge. Alle disse uttrykkene for makt og rikdom kan knyttes direkte til den strategiske plasseringen langs skipsleia gjennom Karmsundet og kontrollen av trafikken her.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Et større område rundt Olavskirken og Bukkøy på Avaldsnes har i dag formelt vern gjennom kulturminnelovens §3 som et automatisk fredet kulturminne.

Landskapet er særlig sårbart for store bygninger og høye installasjoner som vil kunne bryte med viktige siktlinjer og sammenhenger i landskapet. Fortsatt jordbruksdrift er viktig for å beholde landskapets åpne karakter.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Ytterligere utbygging, spesielt høye installasjoner, bør unngås. Eventuelle nye tiltak innenfor området bør legges til allerede utbygde områder og være underordnet hensynet til kulturminner, kulturmiljø og de kulturhistoriske sammenhengene i landskapet.
- > Siktlinjer mellom viktige kulturminner og kulturmiljø innenfor landskapet bør opprettholdes.
- > Det er viktig med fortsatt beite for å unngå jengroing.
- > Det åpne landskapet bør søkes bevart og skogplanting bør unngås.
- > Planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter bør unngås.

3. Utsira

Fiskerbondens øylandskap ytterst i havet

Utsira kommune

Areal: 9,7 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Øya Utsira er en egen kommune som ligger omkring 15 kilometer ut i havet, vest for Karmøy og lengst vest i Rogaland.

BESKRIVELSE

Landskapet på Utsira forteller historien om kystfiske og småskala landbruk helt fra steinalderen og frem til i dag. Utsira kan karakteriseres som et åpent og småkupert landskap med lave koller, smådaler, vik og med enkelte planta skogholt. Øya er ikke mer enn nærmere tre kilometer på tvers, og i det åpne landskapet er kystlinjen aldri langt unna. De tette sammenhengene i småskalalandskapet og nærheten til storhavet, med himmel og hav på alle kanter, forsterker landskapstrekkene og gjør Utsira til et særmerkt område med stor opplevelsesverdi knyttet til kystkultur og kystidentitet.

Dagens bosetning er knytta til havnene Sørøvågen og Nordvikvågen og til Siradalen, det dyrka daldraget midt på øya hvor småskala bebyggelse ligger omgitt

av dyrka marker. I havnene finnes autentiske sjøhusmiljø med et høyt antall verneverdige bygg, mens havneanleggene i Nordvikvågen og Sørøvågen er Norges første statlig finansierte havneanlegg, gravd ut for hånd i perioden 1865 til 1870. Grunnen til at Utsira fikk Norges første statlige fiskerihavn var at øya lå så sentralt i forhold til de rike sildefiskeriene mellom Bergen og Stavanger i perioden 1850 til 1930.

Kirka fra 1785, på et kirkested fra middelalderen, ligger fint i le i daldraget, nedenfor de småknausete lyngheiene i Vestmarka. Den hvitmalte kirka lyser godt opp i landskapet. På knausene ovenfor kirka, helt på grensen til Vestmarka, ligger fyret. Dette er Norges eneste tvillingfyr, lagt på Utsiras høyeste topp (71 moh) og godt synlig fra hele øya. På Børje, den høyeste toppen på andre siden av Siradalen, ligger loshytta, som vitner om den viktige losvirksomheten på øya. Her ligger også en bygdeborg fra jernalderen.

I kontrast til det oppdyrka daldraget midt på øya, ligger de åpne og til dels nakne og ekstensivt beita kystlyngheiområdene mot øst (Austmarka) og en mer gressdominert hei mot vest (Vestmarka). Ressursene i utmarka på Utsira har alltid vært viktig for husholdet på gårdene. Utmarka ga beite for dyrene og skaffet vinterfôr til husdyra fra myrslått, samt brensel i form av torv. Et langvarig og intensivt torvuttak har satt et

Nordvikvågen på Utsira. Foto: Ingvar Kristiansen, Rogaland fylkeskommune

Måkahus i Vestmarka på Utsira. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

sterkt preg på Utsiras landskap, og er synlig i Austmarka i dag. Landskapet i heiene preges også av høye steingarder, bygget på slutten av 1800-tallet og fram til begynnelsen av 1900-tallet. Kulturlandskapet på Utsira er i dag i aktiv bruk til beite.

I dette godt skjøtta beite- og lyngheilandskapet finnes flere gårdsanlegg og et særlig stort antall hustufter fra jernalder. I Vestmarka ligger minst åtte hustufter fra folkevandringstid, i et åpent lyngheilandskap med god utsikt til havet. Tuftene ble undersøkt av arkeologen Jan Petersen på 1930-tallet. De fleste av hustuftene på Utsira er mye mindre enn hus fra samme tid andre steder i Rogaland, noe som kan skyldes flere forhold. Tuftene ligger i skrinne områder der det har vært lite dyrkingsjord og hovednæringen må derfor ha vært fiske og fangst. Husdyrhold og korndyrking har bare vært et lite, men viktig supplement til husholdningen.

I Austmarka preges landskapet i særlig grad av steingjerder og spor etter gamle driftsformer. Her finnes også flere forhistoriske gårdsanlegg, fjæremannstufter og enkelte boplasser fra steinalderen. Få av disse tidligste boplassene er vitenskapelig undersøkt, men en av dem ble utgravd i forbindelse med etablering av tre vindturbiner langs den nordøstlige kyststripen på øya. Boplassen ga funn fra en periode vi har få spor etter ellers i landet og gir en særlig stor tidsdybde til landskapet.

Måkehusene, i bruk til fangst av måker, finnes få andre steder i Norge. På Utsira finnes et særlig stort antall av disse særmerkte bygningene. Det er registrert nærmere 60 tufter etter måkehus på øya. De ligger spredt rundt i terrenget både i Vestmarka og i Austmarka. Tuftene fremstår som små rektangulære steinkonstruksjoner og måler ofte om lag 3x4 meter. I måkefellene ble det lagt ned mat som åte. Måkefjærene ble primært anvendt til dyner og puter, men i perioder ble fuglene også brukt til mat. Flere av måkehusene har vært i bruk fram til slutten av andre verdenskrig, men det er usikkert hvor langt tilbake i tid fangstmetoden går.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet på Utsira er et småkupert og åpent landskap. Bebyggelsen på øya er i stor grad tilpasset det småskala landskapet, både i størrelse, form og farge, noe som gir et harmonisk preg. Siradalen er et daldrag midt på øya som strekker seg fra Nordvikvågen i nord til Søreivågen i sør. Her preges landskapet av havnene med autentiske sjøhusmiljø, dyrka marker, gårds- og småhusbebyggelse. Ytterst på øyas nordøstligste del, er det etablert et vindkraftanlegg med tre turbiner som er synlige fra flere steder på øya og

som bryter med de småskala formene. Landskapet er i stor grad skogløst, men nordøst på øya er det et større granplantefelt.

Den grønne Siradalen står i kontrast til de store lavtliggende kystlyngheiarealene i øst, og det mer grasheidominerte landskapet i vest. De kraftige steingardene er markante landskapstrekk i utmarka. Mange forhistoriske gårdsanlegg og et særlig stort antall tufter fra jernalderen trer mange steder tydelig fram i det godt skjøtta beitelandskapet. Helt særmerkt for øya er de mange måkehusene som fremstår som rektangulære små tufter i utmarka over hele øya.

NASJONAL INTERESSE

Landskapet forteller historien om fiskerbonden, midt i havgapet, fra steinalder fram til moderne tid. Det helhetlige landskapet med korte avstander og tette visuelle sammenhenger mellom kystlynghei med ødegårder, steingarder og måkehus, dyrka marker, kirke, sjøhusmiljø og andre marine kulturminner, som fyr og loshytte, skaper en sjelden sterk opplevelse av tidsdybden i landskapet. Plasseringen langt fra fastlandet, og med storhavet tett innpå, forsterker de særegne trekkene og gjør Utsira til et dramatisk landskap med stor opplevelsesverdi.

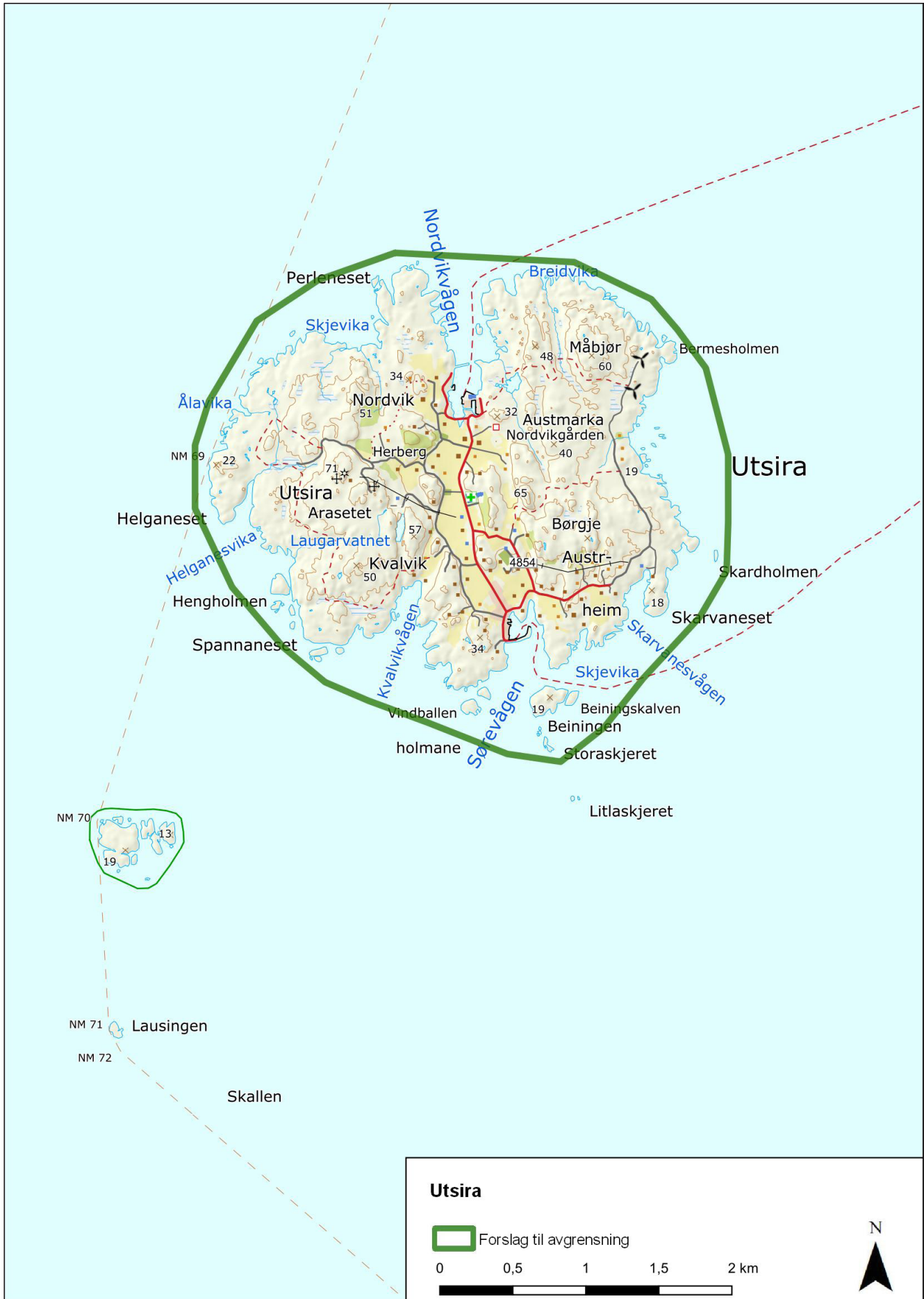
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Lyng- og grasheiene i Austmarka og i Vestmarka er sårbare for gjengroing og for fysiske inngrep. Det småskala landskapet er sårbart for nye store bygninger og installasjoner.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Fortsatt beite og tradisjonell skjøtsel av kystlyngheia er avgjørende for å opprettholde kulturlandskapsverdiene.
- > Større skogplanting bør unngås.
- > Høyde og volum på nye byggetiltak bør tilpasses eksisterende bygninger og landskap.
- > Nye byggetiltak bør som hovedregel legges i tilknytning til allerede bebygde områder og bør tilpasses eksisterende kulturmiljø- og landskap i form, farge og materialvalg.

4. Sjernarøyene

Handel og kommunikasjon i fiskerbondens øylandskap

Stavanger kommune (Finnøy før 2020)

Areal: 43,2 km²

Området ligger i landskapsregion: 21) Ytre fjordbygder på Vestlandet

BELIGGENHET

Sjernarøyene er en øygruppe helt nord i Stavanger kommune. Øyene ligger i Boknafjordbassenget, sør for tettstedet Nedstrand på fastlandet i Tysvær og henholdsvis vest og nord for de større øyene Ombo og Finnøy. Landskapet som er foreslått, består av

øyene Bjergøy, Kyrkjøy, Talgje, Helgøy, Nord-Hidle, Tjul, og Aubø, samt et mylder av holmer og skjær som til sammen utgjør et særmerkt arkipelago midt i Boknafjorden.

BESKRIVELSE

Sjernarøyene ligger i et flott landskapsrelieff med Ryfylkefjellene som bakgrunn mot nord og øst. Området preges av fiskerbondens småskala landbruk og kystkultur, med gårdstun og naustmiljø som innordner seg fint i det bølgende og småknausete land-

Gravrøys og naustmiljø ved Hildesundet. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Utsikt fra Nord-Hidle mot Bjergøy. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

skapet. Vekslingen mellom skjærgård og jordbrukslandskap gir stor grad av variasjon og særpreg. Dette er bakgrunnen for at Sjernarøyene ofte karakteriseres som de vakreste øyene i Ryfylke. Lange steingarder snor seg mange steder over markene, i tillegg er steinnaust og steinbygninger også et karakteristisk trekk. Naustene ligger både enkeltvis eller mer samlet som i Lundarvågen, Eik og ved Hidlesundet. Det er flere eksempler på fint tilpassa tun med tradisjonell bygningsmasse bevart, blant annet på Tandravoll, Lund, Furre, Austre Bjerga og på Nord Hidle.

Ryfylkes mest kjente forfatter, Alfred Hauge (1915–1986), skildrer landskapet på Sjernarøyene og menneskene her. Han vokste selv opp på Kyrkjøy innenfor den kristne lekmannsbevegelsen. Forfatterskapet skildrer sentrale tema i Ryfylkekulturen, som bedehusmiljøet og fiskerbondens trange kår.

Flere av øyene har en karakteristisk «hatteform», som er med på å skille øyene i Ryfylke fra det ytre øylandskapet og fra skjærgården ellers langs kysten. Det er berggrunnen, med blant annet glimmerskifer, i kombinasjon med harde gneisbergarter, som er bakgrunnen for de særegne landskapsformasjonene. I tillegg til de markerte høydedragene og toppene, er

terrenget gjennomgående småkupert og variert, med dyrka marker mellom knausene og større innslag av beiteområder og skog. Næringsrik berggrunn og et lunt lokalklima gjør at øyene har svært artsrik vegetasjon. Klynger med lauvskog og enkeltstående lauvtrær gir et lunt og frodig preg.

Sjernarøy er i dag ikke-landfaste øyer og har gjennom historien alltid vært avhengig av sjøvegen. Kaiene, handelsstedene og ferjeleiene på øyene vitner om utviklingen av lokalrutetrafikken i Ryfylke fram til i dag. Deler av den eldre bygningsmassen på handelsstedene på Eik og Ramsvig på Kyrkjøy, og Aubøsundet på Bjergøy er bevart. Fram til 1965 var Sjernarøyene en egen kommune, og kommunesenteret for Sjernarøy herred lå på Aubø.

I perioden 1875–1900 skjedde det en betydelig utvidelse og forbedring av lokalrutenettet mellom Stavanger og Ryfylkefjordene. Sjernarøys kommunikasjon ble da åpnet mot omland og by og ble en varig del av dette rutenettet. Man kan trygt si at det lille øysamfunnet hadde en «melkerute» for lokalruteskipene, med anløpskaier på Helgøy, Talgje, Tjul, Eik, Ramsvik, Aubøsund, Nesheim og Nord-Hidle. Med bilens inntog ble øyene tilrettelagt med smale bilveger og alle øyene, med unntak av Nord-Hidle, er

i dag knyttet sammen med bruer. Anløpskaiene for ferje og hurtigbåt som nå er i aktiv bruk er derfor redusert til Helgøy, Nesheim på Bjergøy og Nord-Hidle.

Den laftede rennesansekirken på Sjernarøy, fra 1636, bygget på et kirkested fra middelalderen, er et verdifullt og iøynefallende kulturminne. Den ligger fremtredende og åpent til på gården Eik på Kyrkjøy, med vid utsikt over øylandskapet mot øst og mot sør. Kirken og beliggenheten vitner om politisk, religiøs og økonomisk makt. På høydedraget nord for kirka, ligger et forhistorisk gravfelt med flere monumentale gravminner. Langs sund og på nes finnes også flere enkeltliggende gravrøysar med store dimensjoner. Gravene og gravfeltenes størrelse og plassering vitner om maktforhold og kommunikasjon sjøvegen, langt tilbake i tid.

Kvernsteinsbruddet på Nord-Talgje var i bruk i perioden omkring 1100 -1600 og fremstår som et imponerende kulturminne, med en mengde synlige spor etter uttak av emner til håndkverner og større vasskverner, langs svabergene på sørsiden av øya. Noe lenger vest for kvernsteinsbruddet, finnes også flere marmorbrudd som var i bruk fra slutten av 1800-tallet og fram til 1960. Flere av disse bruddene, og utskipingshavnen i Rossmorkvågen, er synlige i dag. Marmoren ble i starten fraktet til utlandet i større båter, og senere med småbåter til Stavanger.

De vakre Sjernarøyene har lenge vært et populært utfartsområde for ferierende båt- og hytteturister. Det var særlig ved dampskipenes inntog, fra midten av 1800-tallet, at Ryfylke for alvor ble et reisemål. Turisme er en del av Sjernarøys historie og identitet, og er i dag en viktig næring for øygruppen. Dette har ført til at flere områder er etablert med hyttebebyggelse og båtmarinaer.

LANDSKAPSKARAKTER

Øygruppen midt i Boknafjordbassenget består av flere større og mindre øyer og et mylder av holmer og skjær som tilsammen danner en særmerkt arkipelago. Berggrunnen har gitt flere av øyene en karakteristisk «hatteform». Terrenget kan karakteriseres som småkupert og variert med markerte høydedrag og topper. Mellom knausene er det dyrka mark, med innslag av beiteområder og skog. Øyene har et frodig preg og stor artsrikdom i vegetasjonen, som skyldes næringsrik berggrunn og lunt lokalklima. Lange steingarder snor seg mange steder over markene. Tun, naust, båtstøer og kaianlegg er synlige spor etter jordbruksdrift i kombinasjon med fiske, handel og kommunikasjon i øyriket. Deler av landskapet er preget av moderne utbygging, særlig til fritidsbebyggelse.

NASJONAL INTERESSE

Den nasjonale interessen i dette landskapet ligger særlig i bevarte kaianlegg, ferjeleier og handelssteder, fint tilpassa tun og naustmiljø, i et særmerkt øyrike med vakkert jordbrukslandskap. Øylandskapet gir et godt bilde av samferdselshistorie i Rogaland og lokalrutetraffikkens utvikling. Kai, ferjeleier og naust vitner om båttransport og kontaktlinjer sjøvegen. Øyene er rike på fornminner, og flere steder er gravrøysene godt synlige på nes og langs sund i landskapet. De viser en lang historie om makt og betydningen av kommunikasjon sjøvegen. Sammenhengen og helheten i det småskala øylandskapet er i stor grad bevart.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

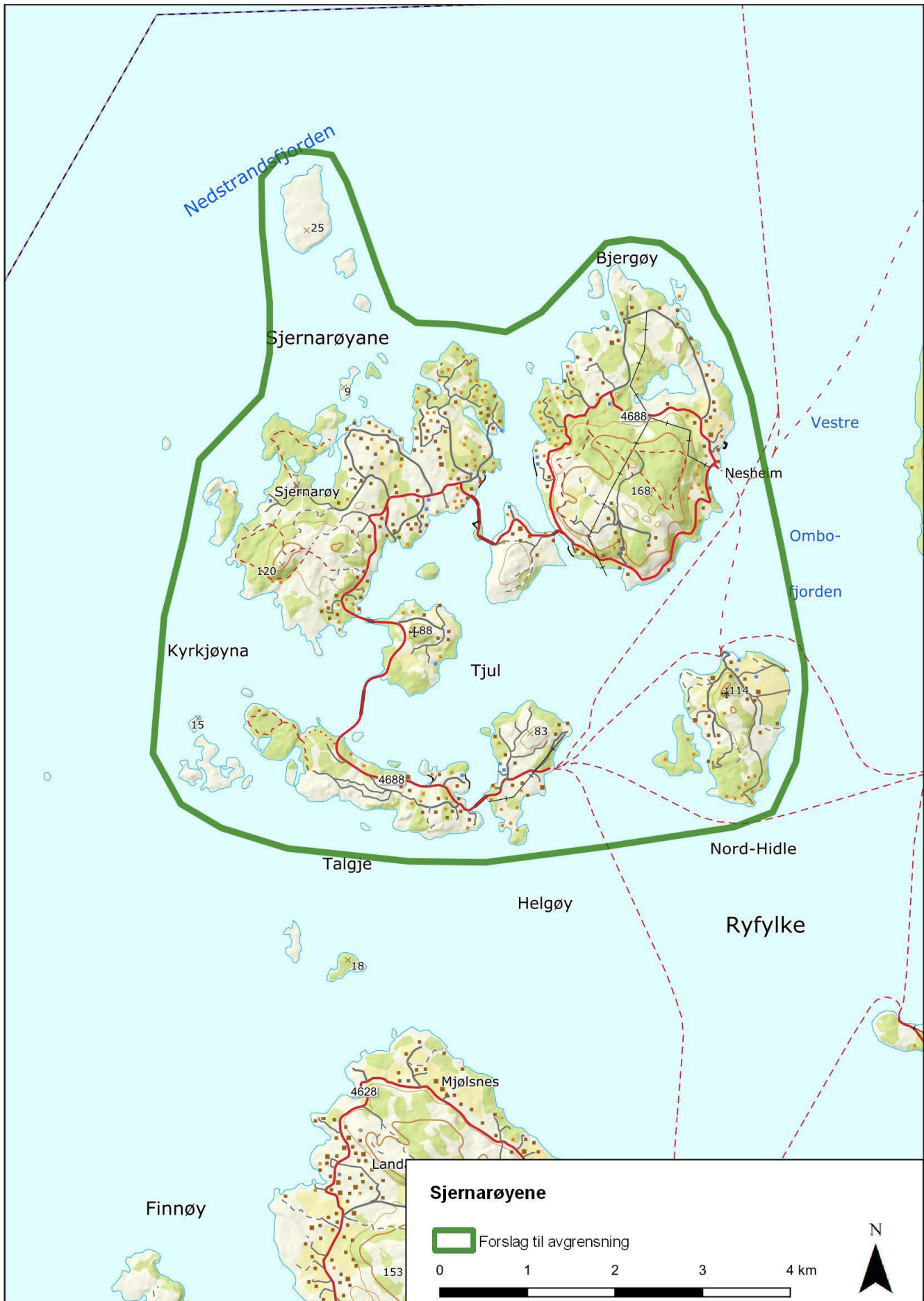
Vestre del av Nord-Talgje, inkludert steinbruddene, er verna som naturreservat. Det er også Lundarssøyla, et mindre område på Eikåsen på Kyrkjøy og Nesheim på Bjergøy. Nordheimsøy og Lamholmen er freda som sjøfuglreservat. Fredningsforskriftene og forvaltningsplanene gjelder til enhver tid for de freda områdene. Det er Stavanger kommune som har forvaltningsansvaret her.

Landskapet er sårbart for nye store tiltak som vil bryte opp sammenhengene og helheten i det småskala jordbrukslandskapet. Det er også sårbart for gjengroing. Turisme er en viktig del av Sjernarøys historie og identitet, samtidig som det representerer en utfordring knyttet til utbyggingspress.

KULA-landskapet bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Nye utbyggingsområder bør legges til områder som allerede er preget av utbygging og tilpasses landskapet i størrelse, plassering og utforming.
- > Utbygging knyttet til båt-, fritids- og hyttebebyggelse bør legges i tilknytning til eksisterende anlegg og tilpasses det helhetlige kulturlandskapet i størrelse, plassering og utforming.
- > Fortsatt landbruksdrift og beite er avgjørende for å hindre at landskapet gror igjen.
- > Steingarder og andre kulturlandskapstrekk bør søkes bevart.
- > Større planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter og påvirke det helhetlige landskapsbildet bør unngås.

5. Hognalandsbassenget

Fjæremannstuffer – fortidige fiskevær rundt en skjerma våg

Bokn kommune**Areal: 12,2 km²****Området ligger i landskapsregion 20) Kystbygdene på Vestlandet****BELIGGENHET**

Landskapet omfatter Hognalandsbassenget, med områdene rundt, på sørenden av Vestre Bokn, den største øya i Bokn kommune. Den smale Sunnalandsstraumen som strekker seg fra Hognalandsbassenget til Karmsundet, inngår også i området.

BESKRIVELSE

Ytterst i Ryfylkebassenget, mellom fastlandet på Nord-Jæren og på Haugalandet, ligger øyriket Bokn.

Landskapet ligger i den sørlige delen av Vestre Bokn og omfatter flere særegne kulturmiljø knyttet til kystkultur og sildefiske gjennom lange tider. Hognalandsbassenget er grunt, med flere små øyer, holmer og skjær. Sammen med landtunger danner småøyene et lukket basseng. Området i og rundt bassenget er småkupert og knausete uten store høydeforskjeller. Landskapet er åpent og vegetasjonen består i stor grad av kystlynghei. Det finnes enkelte planta granfelt, men området er i liten grad preget av gjengroing.

Landskapet er lite påvirket av større moderne anlegg og infrastruktur. Deler av området har tradisjonell gårdsbebyggelse i et tradisjonelt kystlandskap, der fiske og jordbruk har vært en viktig kombinasjon.

Den sørligste delen av Hognalandsbassenget. Bildet er tatt fra fjæremannslokaliteten «Skådahabn» som ligger på Are, sørøst i bassenget. Foto: Lars Sørgård Sørensen, Rogaland fylkeskommune

Fjæremannslokaliteten «Røydehamn». Foto: Lars Sørgård Sørensen, Rogaland fylkeskommune

Noen steder, særlig i de sørligere delene av Sunnlandsstraumen og på Loten, finnes det enkelte moderne boligfelt og hyttebebyggelse.

Fjæremannstuftene ligger uvanlig tett i dette området. Navnet kommer fra «buene (eller tuftene) til fjordmennene». Andre steder på kysten kalles de «strandtufter». Fjæremannstuftene ligger på begge sider av Hognalandsbassenget og på mange av de mindre øyene i bassenget. Innenfor landskapet er det minst 120 registrerte fjæremannstufter og sannsynligvis finnes det enda flere både innenfor de kjente anleggene og i nye områder. Det er trolig bare på Hvaler i Østfold at det er registrert flere tufter av denne typen. Tufteanleggene som er registrert i Vestland og Trøndelag er langt færre.

Tuftene ligger ofte ved grunne, lune våger og gode fiskeplasser. De ligger nær sjøkanten, ofte i ura ned mot fjæra. De omfatter vanligvis samlinger fra to – tre til nærmere 30, men opptrer også enkeltvis. I tillegg til tuftene er det noen steder også registrert båtoppbygg og mulige naust. Tuftenes utforming varierer, men karakteriseres gjerne av at grunnflaten er relativt liten, i hovedsak mellom fem og seks kvadratmeter, og gjerne tilnærmet rund eller kvadratisk. Noen av tuftene er rektangulære, og disse er gjerne

delt inn i to rom. Det er stor variasjon i hvor mye arbeid en har brukt på å bygge buene. Noen fremstår som groper i steinura langs strandlinjen, mens andre er tørrmurte steinsetninger med tydelige vegger.

Tuftene ligger nær sjøen og antas å være brukt ved fiske, og da kanskje særlig sesongmessig sildefiske. Flere skriftlige kilder kan tyde på at sildefiske har hatt betydning allerede i vikingtiden. Snorre Sturlasson nevner sildefisket i sine kongesagaer, der det blant annet fortelles at «[...] dei sette han anten til sildefiske eller til anna arbeid som dei kunne leva av». Det er ikke gjort undersøkelser i tuftene, men funn i tilsvarende tufter andre steder på vestlandskysten tyder på at tuftene har vært i bruk i jernalder og middelalder. Trolig har de fungert som fiskevær, der langvegsfarende fiskere har hatt tilhold i perioder, blant annet under sildefisket. Det store antallet tufter, ofte samlet i større felt, kan tyde på et stort og organisert fiske langs kysten allerede i forhistorisk tid. Dette kan henge sammen med fremveksten av sterke høvdingdømmer og sentralisering av makt og ressurser.

Sunnlandsstraumen danner et smalt sund gjennom området, mellom Boknafjorden i sørøst og Karmsundet i nordvest. På det smaleste ble det

omkring 1870 bygd en kanal for å gjøre det lettere for mindre fartøy å passere mellom Karmsundet og Boknasundet. Strømmen har ført til gode forhold for fisk og lett tilgang på ressurser fra sjøen. Her ligger en rekke nyere og eldre naustmiljø, og ved selve kanalen ligger bebyggelsen tett. Straumen må ha vært en alternativ led mellom ankringsplassene sør på Bokn og Karmsundet langt tilbake i tid, dette understrekes av gravrøysen som er plassert der de er synlige fra innseglingene til hver ende av strømmen.

På østsiden av bassenget, preges landskapet i større grad enn mot vest av gårdstun og dyrka mark. På Ådnaneset, ytterst i Sunnlandsstraumen er det tufter etter en nedlagt husmannsplass i et vakkert og åpent kulturmiljø preget av kystlynghei.

Festningsanlegget Klepp fort, ytterst på Loden, var svært viktig for okkupasjonsmakten under andre verdenskrig. Sammen med Fjøløy fort i Boknafjorden og festningsverket ved Skudeneshavn på Karmøy kunne tyskerne sperre innseilinga til Boknafjorden og Karmsundet. Klepp fort er et godt bevart anlegg med rester etter blant annet bunkerser, ammunisjonslager, løpegraver, kanonstillinger, sykestue, oppholdsbrakker og kontrollposter.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet helt sør i Bokn ligger mellom viktige seilingsleder som utgjør leia langs norskekysten, mellom Boknasundet og Karmsundet. Landskapet har lave former og småkupert terreng, uten store høydeforskjeller. Området er lite påvirket av større moderne anlegg og infrastruktur, og velholdt kystlynghei dominerer.

Hognalandsbassenget er en grunn våg med en rekke øyer, holmer og skjær. Landmassen omkring bassenget skjærer vågen mot havet i vest. Sunnlandsstraumen har skapt svært gode fiskeforhold i dette området, som har ført til at en finner så mange spor her etter forhistorisk sesongfiske. Plasseringen av et større festningsanlegg på øya under andre verdenskrig, gjenspeiler den strategiske plasseringen mellom Boknafjorden og Karmsundet. Kanalen som ble bygget i Sunnlandsstraumen i 1870-årene vitner også om betydningen av å ha trygge seilingsleder skjermet mot det store havet i vest.

NASJONAL INTERESSE

Fjæremannstuftene er en type kulturminne som er sjeldne i nasjonal sammenheng. Det er særlig store forekomster av denne typen kulturminne i området

rundt Hognalandsbassenget. Tuftene forteller om gammel kystkultur og fiske, og den store samlingen av tufter kan vitne om et godt organisert sesongfiske allerede i jernalder og middelalder. Dette kan igjen ses i sammenheng med fremveksten av sterke høvdingedømmer og sentralisering av makt og ressurser. Selv om det er tale om ganske uanselige enkeltanlegg, utgjør de samlet et spennende kulturmiljø som forteller en annen side av historien enn høvdingenes gravhauger. Fjæremannstuftene kan oppleves i et særegent og beskytta landskapsrom som i liten grad er påvirket av moderne utbygging og infrastruktur. Landskapet har stor opplevelsesverdi og kulturminnene har også stor kunnskapsverdi.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Landskapet er lite påvirket av moderne utbygging, og kystlyngheia er i stor grad ivaretatt. Landskapet er sårbart for nye store inngrep som vil forstyrre opplevelsen av kulturminnene i et helhetlig og sammenhengende landskap. Strandsonen, hvor fjæremannstuftene ligger, er særlig sårbar for utbygging.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Kystlyngheia er godt ivaretatt de fleste steder innenfor landskapet, men det er enkelte steder tegn til gjengroing. Fortsatt beite og tradisjonell skjøtsel er viktig.
- > Nye store bygninger, installasjoner og infrastrukturtiltak bør unngås utenfor de bebygde områdene.
- > Ny bebyggelse bør planlegges til områder som allerede er bebygde og bør ta hensyn til viktige kulturminner og kulturmiljø, og opplevelsen av disse i landskapet.
- > Ny bebyggelse bør tilpasses godt til det åpne landskapet.
- > Kulturminnene er sårbare for aktivitet i forbindelse med bruken av området til friluftsliv og rekreasjon. Informasjon om og synliggjøring av kulturminnene, i form av skjøtsel, skilting og tilrettelegging, vil kunne hindre skade på kulturminnelokalitetene.

6. Viglesdalen

Fra jordbruksbyggd via drifteveg, til fjellgårder med stor tidsdybde

Hjelmeland kommune

Areal: 68,7 km²

Området ligger i landskapsregion: 22) Midtre bygder på Vestlandet og 15) Lågfjellet i Sør-Norge

BELIGGENHET

Den vestlige grensen for landskapet er satt ved gården Nedre Valheim i Årdal. Landskapet strekker seg østover dalen langs Storåna, og videre opp gjennom Viglesdalen. Fra Viglesdalen følger landskapet gamle ferdselsårer videre mot øst gjennom Musdalen i sør og Storhillerdalen i nord, til Nilsebuvatnet i Årdalsheiene.

BESKRIVELSE

Gårdsanlegg med synlige strukturer er et særtrekk for Rogaland og Vestlandet i norsk og nordisk sam-

menheng. I jordbruksbygda Årdal ligger gårdene på løsmasser, både morenerygger og smeltevannavsetninger, noe som har gitt et rikt jordbrukslandskap gjennom lang tid. Årdal har mange spor fra fortiden, men Nedre Valheim nordøst i Årdalsbygda peker seg ut som en viktig historisk plass. Gården ligger på en markert og dominerende terrasse i den vestlige enden av Øvre Tysdalsvatnet, med fjellet i bakkant og med elva mot sør.

Nedre Valheim står i en særstilling i nasjonal sammenheng med et godt bevart gårdsanlegg fra jernalderen i et sentralt jordbruksområde og med et sjeldent stort mangfold av arkeologiske spor. I tillegg til hustufter, rydningsrøyser, dyrkingsspor og gardfar finnes en stor mengde gravminner, der uvanlig mange er fra vikingtid. Disse tar form av rundrøyser, langrøyser, firkanta røyser, steinlegginger og stjerne-

Driftevegen mellom Nes og fjellgården i Viglesdalen. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Røys ved fjellgården i Viglesdalen. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

forma røyser. Tilgangen til ressurser i fjellet, i elva og i fjorden har gitt bosetningen et rikt og variert næringsgrunnlag ved siden av jordbruket. Dette har vært avgjørende for den akkumulasjonen av rikdom vi ser på Valheim i jernalderen.

Fra Valheim kan en følge Storåna innover til Nes. Dalen preges i denne vestlige, åpnere delen av moderne jordbruk, bolig- og gårdsbebyggelse. Fra Nes følger man en fint opparbeidet drifteveg, bygget av svenske rallere på begynnelsen av 1900-tallet. Vegen med tilhørende bro over elva, er et flott ingeniørarbeid som skulle gjøre det enklere å drive sauer fra Årdal, og andre steder i Ryfylke, til fjells på sommerbeite. Den vitner om betydningen av driftingen av dyr, og bruken av ressursene i fjellet. Driftevegen snor seg fint oppover i det dramatiske landskapet.

Særlig på fjellgårdene Hia og Viglesdalen, er sporene etter marginal gårdsdrift fremdeles svært synlige. Her finnes spor etter tidligere bruk i form av

tufter, rydningsrøyser, innhegninger og steingarder. I Viglesdalen er sporene særlig mange, godt synlige og med stor tidsdybde. Denne fjellgården ligger i et spektakulært landskap, i den østlige enden av Viglesdalsvatnet. Her åpner dalen seg, og mellom de steile fjellsidene ligger gården på en stor gress- og lynggrodd flate omgitt av mer myrlendte områder, myr og bekkeløp. Deler av dette gårdsanlegget går helt tilbake til vikingetid, eller tidlig middelalder. På 1500-tallet var gården i Viglesdalen den rikeste gården i hele Årdal, og på et tidspunkt var det to gårdsbruk her, med ni tilhørende støler. Gårdene i Viglesdalen brukte i nyere tid blant annet støler i Musdalen, på Stohildler, Stakken og Nilsebu.

Fra Viglesdalen går flere ferdselsveger videre innover i fjellet. Her er det flere spor etter ferdsel og bruk av fjellet, som steinalderboplasser, stølsområder, hellere og dyregraver, blant annet ved Stakken, Storhiller og Nilsebuvatn. Den rikdommen som finnes på fjellgårdene, og i det arkeologiske materialet nede

i jordbruksbygda Årdal, kan også knyttes til kontroll av disse ferdselsvegene. Fjellvegen over Ryfylkefjellene spilte for eksempel en sentral rolle for utskippingen av jern fra Setesdal i yngre jernalder.

Kulturminnene spreidd gjennom dalen, fra Valheim i vest til Nilsebu i øst, viser en tidsdybde i bruken av området fra steinalder frem til de siste stolene gikk ut av bruk. Ikke lenge etter at gårds- og stølsdrift ble nedlagt i fjellområdene, fikk området en bruk som fritids- og rekreasjonsområde med flere DNT-hytter. Turistforeningens løypenett i området følger de gamle ferdselsvegene. Driftevegen mellom Nes og Nilsebu skal få status som historisk vandrerute, et samarbeid mellom Turistforeningen, Riksantikvaren og Hjelmeland kommune.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet er variert og kontrastfullt, fra den moderne jordbruksbygda Årdal, der jordbruk er drevet på rike løsmasseavsetninger helt siden jernalderen, til trange fjelldaler avgrenset av bratte fjellsider, og til høyereliggende hei- og fjellandskap i østlig del av området. Landskapet preges også av elva Storåna, som renner rolig gjennom jordbrukslandskapet, men som høyere opp i dalen danner spektakulære fosser og kraftige stryk. Hiavatnet og Viglesdalsvatnet styrer sammen med steile fjellsider hvor ferdselsvegene har gått, og hvor det har vært mulig å drive gårdsdrift. Fjellgårdene er plassert i de områdene der landskapet utvider seg, der flater kan ryddes og der det kan bygges hus. De eldgamle ferdselsvegene følger naturlig daldragene innover dalen og videre over fjellet. Gårdsdriften i hele dalen omrammes av steile fjellsider, noe som gir slående kontraster.

NASJONAL INTERESSE

I dette landskapet ligger det flere godt bevarte gårdsanlegg, både i marginale fjellområder og nede i den rike jordbruksbygda. Gårdsanlegget på Nedre Valheim står i en særstilling i nasjonal sammenheng, både med tanke på mengde og variasjon i de synlige arkeologiske kulturminnene på gården, og fordi gården representerer en storgård i et sentralt jordbruksstrøk. Sporene etter gårdsdrift på fjellgården i Viglesdalen er tydelige og har stor tidsdybde. Den fint opparbeida driftevegen fra Nes til Viglesdalen, er et kulturminne av høy verdi som innrammes av et dramatisk landskap. Her er det tydelige sammenhenger mellom

ulike typer kulturlandskap og ulik bruk av ressursene, bundet sammen av viktige og tydelige ferdselsårer som fortsatt er i bruk. Landskapet illustrerer på en god måte hvor viktig tilgangen til ressurser og kontroll av ferdselsveger i fjellet har vært for akkumulasjon av rikdom fra jernalderen og framover i tid.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

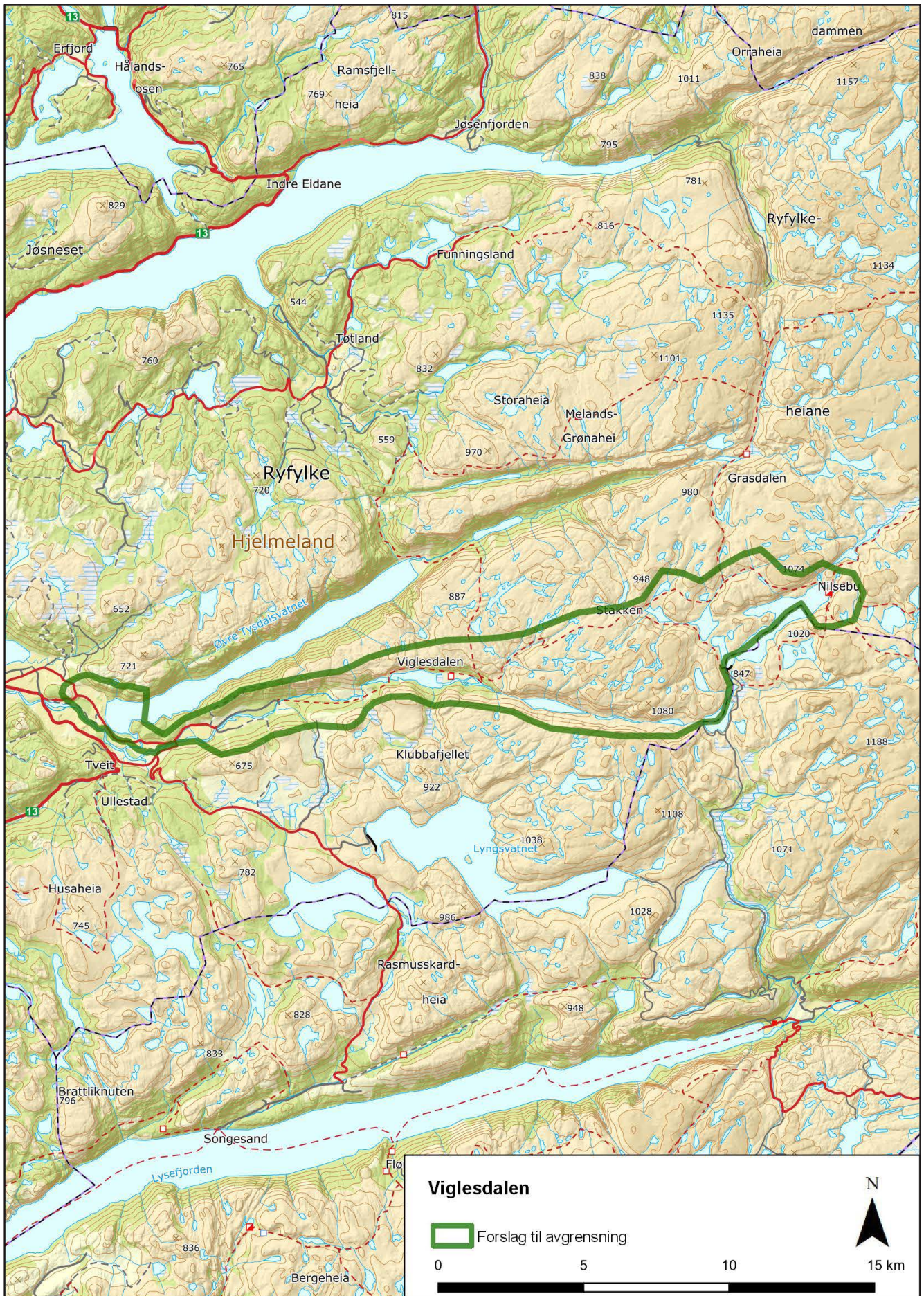
Landskapet rundt gårdsanlegget på Nedre Valheim er sårbart for utbygging, for terrengendringer, masseuttak og for nye store driftsbygninger. Det er også sårbart for gjengroing. Oppover mot Viglesdalen og videre innover heia og fjellet er landskapet også sårbart for gjengroing.

De gamle ferdselsvegene i fjelldalene er i bruk som merkede DNT-stier. Turisthyttene i Viglesdalen, Stakken og Nilsebu er godt besøkt, og mye ferdsel fører til økt slitasje. Områdene er sårbare for skader på kulturminnene ved ferdsel.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Fortsatt jordbruksdrift og beite er viktig for å opprettholde jordbrukslandskapet.
- > Landskapet og kulturminnene i fjellet er sårbare for gjengroing og bør opprettholdes gjennom skjøtsel og beite.
- > Skånsom tilrettelegging og informasjon om kulturminnene er viktig for å unngå slitasje og skade på kulturminner og landskap.
- > Alle nye tiltak i områdene rundt Nedre Valheim, og fra Nes oppover mot Viglesdalen, bør vurderes nøye og tilpasses landskapet.
- > Utbygging i forbindelse med reiseliv og næringsvirksomhet bør gjøres på en skånsom måte slik at landskapsverdier og viktige kulturminner og kulturmiljø ikke blir påvirket negativt.

7. Rennesøy og Mastrafjorden

Jordbruks- og fiskerlandskap i historisk viktig lei

Stavanger kommune (Rennesøy før 2020)

Areal: 69,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet og 21) Ytre fjordbygder på Vestlandet

BELIGGENHET

Landskapet ligger ved innseglingen til Boknafjordbassenget. Det omfatter øyene Fjøløy og Mosterøy, med deler av Askje, i tillegg til store deler av selve Rennesøy. Klosterøy, med Utstein freda kulturmiljø, er et sentralt område i dette landskapet, og vil omtales her. Ettersom det er et fredet kulturmiljø etter kulturminnelovens § 20, inngår ikke selve Klosterøya i KULA-området.

BESKRIVELSE

Rennesøy med øyene Mosterøy, Klosterøy og Fjøløy utgjør et vakkert og frodig jordbruks- og fiskerlandskap med stor tidsdybde. Landskapet er kontrastfullt og variert. Mastrafjorden løper mellom Rennesøy i nord og de mindre øyene.

Mot sørøst på den langstrakte Rennesøya ligger det karakteristiske Rennesøyhornet (234 moh) som er synlig over store avstander i Ryfylke. Den frodige og særegne brattkanten fra de sentrale lyngheiområdene på Rennesøy og ned til Mastrafjorden mot sør, står i sterk kontrast til den flate kystlinjen og sammenhengende dyrka marker på andre siden av Mastrafjorden. Også på nordsiden av Rennesøy er

kystlinjen flat og «renner» nærmest ut i sjøen, og er dominert av dyrka areal. Her bryter E39 gjennom jordbrukslandskapet og skiller strandsonen fra den tilhørende gårdsbebyggelsen. På høydedragene på Rennesøy og på Mastravarden på Mosterøy finnes større innslag av kulturbeite, skogteiger og til dels sammenhengende lyngheiområder. Øylandskapet kan ellers karakteriseres som småkupert, men med flere markante landskapsstrukturer, deriblant Mastravarden som er Mosterøys høyeste punkt. Klosterøy og Fjøløy har flere karakteristiske mindre topper.

Øyene har stor variasjon i fjellgrunnen, fra næringsrik glimmerskifer til næringsfattig grunnfjell og sammen med gunstig klima har dette gitt seg utslag i en rik og variert vegetasjon. Trolig har også handelsvirksomheten som har foregått på Utstein kloster hatt betydning for dette mangfoldet, ved at nye planter ble innført. Den karakteristiske flate og kantete steinen som det finnes så mye av på disse øyene, er god til å bygge med. Lange, markerte steingarder og et stort antall bevarte piggsteinsgjerdet er derfor karakteristiske innslag. Den spesielle berggrunnen gjenspeiles også i byggeskikken med en utstrakt bruk av tørrmurer i vegger og støttemurer. Gode eksempler finnes blant annet på Førsvoll og på Helland med flere stående bygninger. Mange steder står bare murene igjen i landskapet.

Øyene ligger strategisk til i grensen mellom åpent hav og innseglingen til fjordlandskapet innfor. Mastrafjorden har vært en viktig skipslei. Det er derfor ikke tilfeldig at landets best bevarte klosteranlegg, Utstein kloster, ligger ved innseglingen fra nord. Her kontrollerte man både leia langs nordvegen, innseilingen til Stavanger og til Ryfylkefjordene. Klostervågen, som i dag er svært grunn, var i tidligere perioder en ideell havn. Da Harald Hårfagre vant slaget i Hafrsfjord, tok han residens på høvdingsetet Utstein. Benediktinermunkene i Stavanger overtok Utstein på slutten av 1200-tallet.

Den strategiske betydningen området har hatt opp gjennom historien gjenspeiles også i fortet på Fjøløy, sør for Klosterøya. Fortet ble etablert av tyskerne under andre verdenskrig og skulle, sammen med batteriene på Randaberg og Kvitsøy, forsvare innseilingen til Stavanger. I dag forteller anlegget også om Sjøforsvarets satsning rundt Stavanger etter annen verdenskrig. Her finnes krigsminner og forsvarshistorie i et vakkert og særegent beitelandskap.

Øyenes sentrale beliggenhet i forhold til viktige kommunikasjonslinjer, og det fruktbare jordsmonnet, har gitt grunnlag for rikdom og makt over lang tid. Dette gjenspeiles i at tidligere Rennesøy kommune hadde størst tetthet av registrerte fornminner i landet. Området hører også til de eldste lyngheilandskapene i Norge. Mange av fornminnene, som gravrøyser og -hauger, er plassert på særlig synlige steder i terrenget, mange ved skipsleia og ved ankringsplasser. På høy-

Gravhaug på Bjerga på Rennesøy. Foto: Astrid H. Bjørlo, Rogaland fylkeskommune

den mellom Vikevåg og Bjerga ligger flere store ødegårdsanlegg i et sammenhengende og godt bevart landskap og ytterst på det karakteristiske Rennesøyhornet ligger en bygdeborg fra eldre jernalder.

Sørbø kirke, langs den særprega kystlinjen på nordsiden av Rennesøy, vitner også om religiøse og politiske maktforhold i middelalderen. Den hvitkalka kirken er en viktig markør som gir sterk historisk forankring til landskapet. Skiferbruddet ved Ertenstein på Sørbø kan også dateres tilbake til middelalderen og har levert karakteristisk grønnlig skiferstein både til Stavanger domkirke, Utstein kloster og Sørbø kirke. Noen av de aller tidligste steinalderboplassene vi kjenner til fra lavlandet i Sør-Norge, Galtaboplassene, ligger i denne delen av landskapet. Denne pionerbosetningen gir området særlig stor tidsdybde.

Kystfisket har, ved siden av jordbruket, alltid vært en viktig næringsveg for menneskene på disse øyene. Flere godt bevarte sjøhusmiljø med brygger og båstøer, på nordsiden av Rennesøy og langs Mastrafjorden, vitner om fiskets betydning. De tradisjonelle naustene med grunnmur av tørrmur, grindkonstruksjon og heller på taket finnes enkelte steder. Samlinger med små tufter i fjæra, både på Reianes, Klosterøy og på Fjøløy kan være spor etter storskala fiske i middelalder og kanskje jernalder. Det store antallet nausttufter fra jernalder og vikingtid i kommunen, blant dem det 28 meter lange leidangnaustet på Sørbø, kan peke mot maktforhold og organiseringen av en sjøkrigsflåte i romertid eller folkevandringstid. Under det store sildefisket fram mot midten av 1800-tallet, ble det reist flere fyr på leia mellom Stavanger og Bergen. Ett av disse fiskerfyr ble reist

på Fjøløy i 1849 og er i dag et iøynefallende kulturminne i det flotte beitelandskapet rundt Fjøløy fort.

Den tradisjonelle sammenhengen mellom jordbruk og fiske er godt bevart langs Mastrafjordens nordlige bredd. Her finnes flere eldre sjøhusmiljø i god sammenheng med fint tilpassa gårdstun, både på løsmassene langs fjorden, og på høyledraget over den. Disse miljøene, sammen med de store sammenhengende arealene med kystlynghei, og spor etter nyere tids kulturminner og fornminner, utgjør et verdifullt landskap.

LANDSKAPSKARAKTER

Selve Rennesøy, med dens høyeste punkt Rennesøyhornet i sørøst, er et markant og karakteristisk landskap med storskala virkning i fjordlandskapet. Brattkanten som stiger opp fra Mastrafjorden står i stor kontrast til fjorden og til det ellers så flate jordbrukslandskapet på nordsida av øya og på øyene mot sør. Skifrig berggrunn gir et oppsprukket og «levende» preg på fjellsidene, samtidig som den gir stor artsrikdom og frodighet. Overgangene mellom lyngheiene på toppene og i skråningene, de dyrka markene og kystlinjen gir fine kontraster. Bruken av landskapet er lett lesbar gjennom tydelige sammenhenger mellom ulike kulturmiljø, fra naust- og sjøhusmiljø, gårdsbebyggelse og dyrka marker, og til lynghei- og beitelandskapets karakteristiske steingarder, piggsteinsgjerder og mange synlige fornminner. Mastrafjorden og leia nord for Rennesøy har vært sentrale langt tilbake i tid. Den strategiske beliggenheten vises i et stort mangfold av kulturminner som vitner om maktforhold.

NASJONAL INTERESSE

Øyene kan karakteriseres som et vakkert og variert jordbruks- og fiskerlandskap med stor tidsdybde. Sjøhusmiljø og gårdstun ligger i fint samspill med landskapet. Markante steingarder og særprega piggsteinsgjerder, i kombinasjon med kystlynghei og en stor mengde fornminner som vitner om rikdom og makt, gir en sterk opplevelse av historisk forankring og kontinuitet. Viktige kulturmiljø fra middelalderen, med kloster på Utstein og kirkested og skiferbrudd på Sørbø, gir en ekstra dimensjon til landskapet som et maktsentrum med strategisk stor betydning over lang tid.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Kulturmiljøet rundt Utstein kloster på Klosterøy, er fredet etter kulturminnelovens §20. Det er fredningsvedtektene og forvaltningsplanen for det freda området som gjelder her.

På nordvestre del av Rennesøy er et område verna som dyrefredningsområde, på land og i sjø. Dette

området er ikke egna til eller tilrettelagt for friluftsliv. Bjergavatnet og Førsvollvatna er verna som naturreservater. Fredningsforskiptene for disse områdene gjelder her og det er Stavanger kommune som har forvaltningsansvaret.

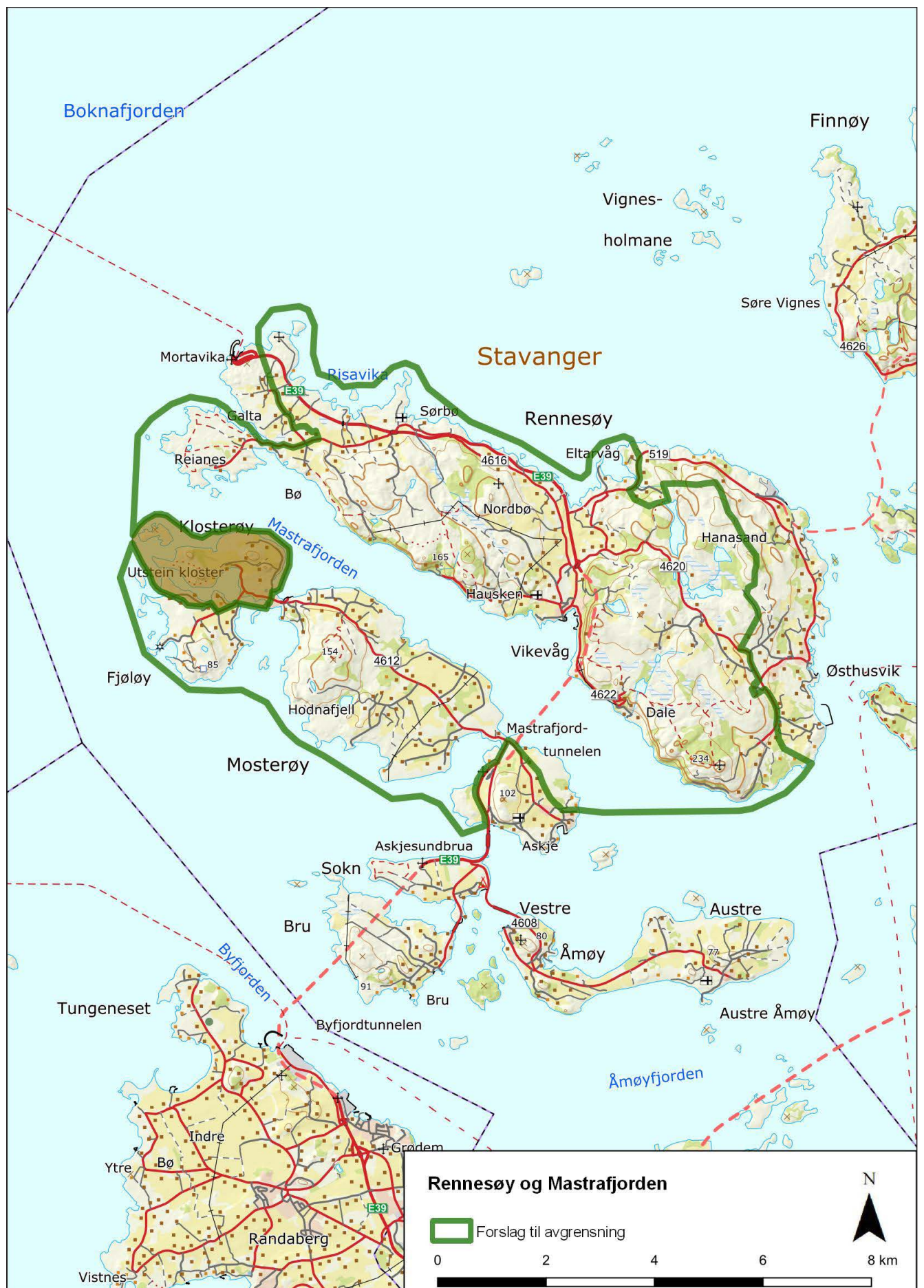
Tre større områder på Rennesøy er med i den landsomfattende satsingen *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Dette er Helland-Bø, Førsvoll-Austbøheia og Hodne-Dale-Sel. Disse områdene har høye verneverdier, blant annet i form av kystlyngheilandskap med mange spor etter tidligere tiders bruk. Satsingen er et samarbeid med brukerne i området. Det er utarbeidet egen forvaltningsplan for områdene og det tildeles årlige midler til investerings- og skjøtselstiltak som blant annet ivaretar kulturarven.

Det åpne landskapet er sårbart for høye installasjoner og bygninger som vil forstyrre den historiske lesbarheten og sammenhengene i landskapet. Det er også sårbart for gjengroing. Tettstedet Vikevåg preges i stor grad av moderne bygningsmasse og kaianlegg, nye boligfelt og tilhørende infrastruktur. Fortsatt utbygging bør i hovedsak skje i tettstedene framfor i spredtbygde områder.

KULA-området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Høye installasjoner og bygninger som vil forstyrre den historiske lesbarheten og sammenhengene i landskapet bør unngås.
- > Fortsatt landbruksdrift, beite og tradisjonell skjøtsel av kystlyngheiene er avgjørende for å hindre gjengroing.
- > Nye bygninger i forbindelse med landbruksdrift bør søkes plassert nær eksisterende tun og bør tilpasses eksisterende bygningsmasse og terreng.
- > Verneverdig gårds-, naust, og sjøhusbebyggelse bør ivaretas.
- > Større planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter og påvirke det helhetlige landskapet bør unngås.
- > Den åpne kystlinjen er særlig sårbar for nye store inngrep og anlegg som kan forstyrre opplevelsen av den historiske kystlinjen og landskapselementene som finnes her (eldre naust, kaianlegg, båtstøer med mer).

8. Lysefjorden

Kraftlandskap med fjord- og fjellgårder og ferdselsårer mot øst

Sandnes og Strand kommune (Forsand kommune før 2020)

Areal: 286,2 km²

Området ligger i landskapsregion: 22) Midtre bygder på Vestlandet

BELIGGENHET

Lysefjorden er en smal fjordarm som strekker seg i nordøstlig retning fra Høgsfjorden i Ryfylke. Området avgrenses i vest av Lysefjordbrua, ved tettstedet Forsand. I øst strekker området seg til Svartvassdammen og langs Rv 4224 til fylkesgrensa mot Agder.

BESKRIVELSE

Lysefjorden er en over fire mil lang fjordarm, omgitt av fjell med tilnærma parallelle, steile og glattskurte fjellsider. Lengst inne går fjordarmen over i en flat og

fruktbar dalbunn, Lysebotn. Lysefjorden er et av Rogalands mest storslåtte og særpregede fjordlandskap.

Topografien og klimaet i området rundt Lysefjorden gjør det spesielt godt egna til kraftproduksjon. Store høydeforskjeller over små avstander, mye nedbør og nærhet til Stavanger gjorde at man startet produksjon av strøm i Lysefjorden tidlig på 1900-tallet. Byggingen av kraftstasjonen på Flørli startet i 1913, og i dag ligger den 90 meter lange kraftstasjonen i jugendstil som et monument over den tidlige vannkraftshistorien i fjorden. Flørligrenda vokste raskt til et lite industri-samfunn med nærmere 200 innbyggere. Bebyggelsen ligger i fjellsiden over kraftstasjonen og brer seg langsetter den smale strandflaten. Fra kraftstasjonen fører to vannrør, en kabelbane og en tretrapp opp til vannmagasinene på fjellet. Trappen med sine 4444 trappetrinn skal være Norges lengste trapp.

Flørli med kraftstasjonen og Flørligrenda. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Songesand, på nordsiden av Lysefjorden. Foto: Solveig Roti Dahl, Rogaland fylkeskommune

Innerst i fjorden ligger den tidligere skog- og jordbruksgrenda Lysebotn som i dag kan karakteriseres som et kraft- og turistsenter. Tidlig i etterkrigstiden ble Lysebotn kraftverk bygget for å forsyne Sør-Rogaland med elektrisitet. Kraftverket ligger inne i fjellet. Fem vann er regulert i forbindelse med utbyggingen. På den nordre delen av sletta ut mot Lysefjorden etablerte Lyse Kraft boligområder. Den moderne kraftproduksjonen er fremtredende i landskapet ved Lysebotn i dag, men her er også flere bygningsmiljø og aktiv jordbruksdrift som gir et inntrykk av det gamle jordbruksamfunnet, blant annet på Auklend, Lyse og Hauane.

Innenfor landskapet er kraftledningene særlig synlige elementer som vitner om etterkrigstidens krafthistorie. Fjorden og fjellets dimensjoner gjør imidlertid at ledningene blir til dels underordnet landskapsopplevelsen. Overføringen av kraft til Tronsholen i Sandnes består av tre generasjoner ledninger, og blant annet to lange fjordspenn. Disse ledningsgenerasjonene mellom Lysebotn og Trons-

holen ble bygget på 50-tallet og tidlig 60-tall like før helikopteret ble tatt i bruk. Det ble derfor brukt kjøretøy på hjul og belter og det ble bygget en rekke taubaner til toppene. Fjordspennene er imponerende med tanke på tiden de ble bygget i.

Det ble etablert vegforbindelse fra Lysebotn til Sirdal i 1984, delvis finansiert av kraftselskapene. Den snirklande traséen opp fjellsiden fra Lysebotn har 27 hårnålssvinger og er i dag en populær turistveg. Traséen følger en historisk betydningsfull kommunikasjonsåre mellom øst og vest og er fint innpasset i landskapet.

Lysebotn er knutepunktet på den over åtte mil lange ferdselsvegen over fjellet til Setesdalen. Flere av disse vegfarene har trolig vært i bruk siden eldre jernalder. Ferden gikk videre med båt gjennom Lysefjorden og til Stavanger. Ferden over fjellet ble tatt i forbindelse med handel, betaling av skatt, vedekteskap og begravelser. I katolsk tid betalte folk i Setesdalen skatt til biskopen i Stavanger, med naturalia. Dette har gitt navn til Skinnvegene. Langs den gamle

ferdselsruta er det registrert både gravrøyser, likkvile og brudle. Brudle er steinsettinger hvor bruddefølget har hvilt på veg over fjellet, og hvor det sies at steinene på berget representerer antall personer i følget.

Fjell- og strandagårdene ligger i sterk kontrast til de steile og glattskurte fjellsidene. De hadde gjerne naust og veg fra fjorden. Mot sør finner man Kallali ved fjorden, mens Fossmork ligger i fjellet. Nord for fjorden ligger gårdene Kallastein, Håheller og Songesand nede på strandflaten. Håheller skal ha vært selve storgarden i Lysefjorden, og rikdommen gjenspeiles blant annet i et uvanlig stort og påkosta hovedhus på plassen. Den mest spektakulære bosettingen i Lysefjorden finner vi i fjellsidene nord for fjorden, om lag 150 moh. Her ligger gårdene Kåsen, Bakken, Bratteli og Hengjane. Fjord- og fjellgårdene representerer gårdsdrift i områder med harde livsvilkår for jordbruk, der skogbruk, fiske, jakt, fangst og støling har vært viktige bidrag til økonomien. I fjellene rundt Lysefjorden ligger stølene som var knyttet til brukene ved fjorden, som Flørlistølen, Kallalistølen og Håhellerstølen. Flere av gårdene og stølene var i bruk allerede i forhistorisk tid.

På fjellplatået sør for fjorden ligger noen av de tidligste steinalderboplassene vi kjenner til. Disse var knyttet til jakt og fiske i Store Fløyrlivatn. Boplassene ble gravd ut av Arkeologisk museum i forbindelse med kraftreguleringen av vannet på slutten av 1990-tallet. Lokalitetene gir området stor tidsdybde.

Lysefjorden har trukket til seg turister fra inn- og utland i over 100 år og Stavanger turistforening har i dag et omfattende rutenett på begge sider av Lysefjorden. Prekestolen er den mest besøkte attraksjonen, men også Kjerag og Lysebotn tiltrekker seg mange turister.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet kan beskrives som mektig og kontrastfylt, med steile og nærmest parallelle fjellsider, fjordbunn og enkelte grønne flekker med egenartede og harmoniske gårder i fjellsidene og på strandflatene. De indre delene av fjorden fremstår som urørte for større nyere tiltak og anlegg. Landskapet i heiene rundt Lysefjorden er til dels prega av vannkraftutbyggingene, gjennom kraftlinjer, oppdemma vann, demninger og anleggsveger. Også i selve Lysebotn er sporene etter den moderne kraftproduksjonen fremtredende. Ved Lysefjordbrua, ytterst i fjorden, finnes endel hyttebebyggelse og reiselivsanlegg.

NASJONAL INTERESSE

Lysefjorden representerer utviklingen av kraftindustrien i Rogaland, samt fjord- og fjellgårder i et vakkert

fjordlandskap. Kontrasten mellom de steile fjellsidene og småskala jordbruk på grønne flekker i fjellsider og på strandflater er slående. Sporene etter kraftindustrien spenner fra den eldre kraftstasjonen på Flørli, til de mektige kraftlinjene og den moderne produksjonen i Lysebotn, Svartvassdammen og verneverdige veganlegg. Til sammen utgjør dette et landskap som på en god måte illustrerer utviklingen og utnyttelsen av naturressursene og vannkraften i Norge innenfor rammen av et storslått fjordlandskap med store opplevelsesverdier.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

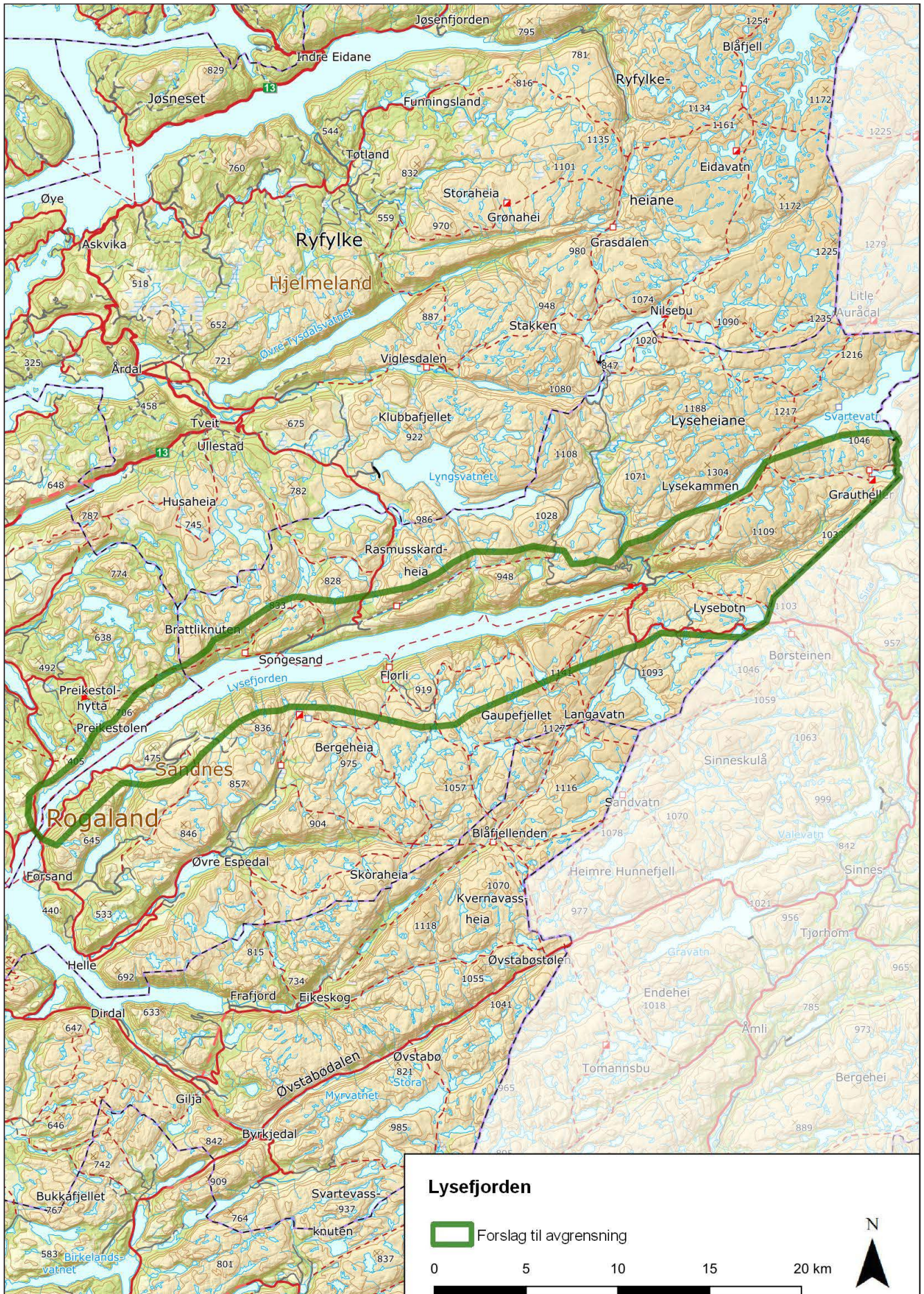
Deler av landskapet på sørsida av Lysefjorden omfattes av Frafjordheiene landskapsvernområde. Ved inngangen til Lysedalen ligger Setesdal Vesthei Ryfylkeheiane landskapsvernområde. Det er verneområdestyret for Setesdal Vesthei, Ryfylke- og Frafjordheiane (SVR) som har forvaltningsansvaret innenfor landskapsvernområdene. Her er det verneforskriftene og forvaltningsplanen som gjelder.

Landskapet er sårbart for gjengroing og bygningsmassen på småbrukene langs fjorden er særlig sårbare for forfall når de ikke er i bruk. Områder med få moderne inngrep er sårbare for nye tiltak.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Videre utvikling av kraftindustrien i området rundt Lysefjorden bør ta hensyn til viktige kulturminner, kulturmiljø og landskap. Dette er særlig viktig i området rundt Flørli og ved fjord- og fjellgårdene langs fjorden.
- > Verneverdig bygningsmasse på fjord- og fjellgårdene bør ivaretas.
- > Skånsom tilrettelegging for turisme er viktig for å unngå slitasje på kultur- og naturlandskap.
- > Hyttebygging og annen utbygging i forbindelse med for eksempel reiseliv og næringsvirksomhet, bør legges til allerede utbygde områder. Tiltakene må tilpasses landskapet i forhold til størrelse, materialbruk- og terreng.
- > Kulturminner og kulturmiljøer langs fjorden bør skånes for store nye store inngrep som vil kunne forringe deres opplevelsesverdi.
- > Kulturlandskapet bør opprettholdes gjennom skjøtsel og beite.

9. Vestlig del av Kvitsøy

Beitelandskap med hummerfiske og forsvarsverk midt i leia

Kvitsøy kommune

Areal: 10,8 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Kvitsøy ligger ute i havgapet, helt ytterst i Boknafjorden. Øykommunen ligger mellom den nordligste delen av Jæren i sør, og Karmøy på Haugalandet i nord. Landskapet omfatter den vestlige delen av øya.

BESKRIVELSE

Kvitsøy er et småkupert, åpent og skogløst øylandskap med en sterkt opprevet kystlinje. Mengder av holmer og skjær danner i sør et naturlig basseng med flere små vikar og trange sund. Småskalabebyggelsen ligger tett i Ydstebøhavn som er den viktigste havnen i dag. Mot storhavet i vest åpner det seg et snaut og

bølgende jordbruks- og beitelandskap med spredt gårdsbebyggelse. Basiske grunnsteinsbergarter og fyllitt gir et svært rikt jordsmonn og frodige beiter.

Fiske og jordbruk har vært de to viktigste inntektskildene for kvitsøybuen gjennom årene. Gårdene på øya har ofte blitt drevet i kombinasjon med et yrke på sjøen, som fisker eller los. Det ble fisket både sild, brisling, hummer og trålt etter reker avhengig av sesong og tilgang på ressurser. En av Norges største marinemalere, Lauritz Haaland, kom fra Kvitsøy, og gjennom hans malerier skildres Kvitsøys yrende maritime historie.

Fiske etter hummer var en næring som ble viktig for samfunnet på Kvitsøy. Fra 1700-tallet ble øya sentral for eksporten av hummer videre ut i Europa. Hummerfiske har alltid vært et rent kommersielt fiske, og det er først og fremst som hummereksportør at Kvitsøy har spilt en dominerende rolle. Den sær-

Hummerpark på Kvitsøy. Foto: Ingvar Kristiansen, Rogaland fylkeskommune

Kvitsøy fyr troner over bebyggelsen i Ydstebøhavn. Foto: Ingvar Kristiansen, Rogaland fylkeskommune

egne skjærgården gav grunnlag for mellomlagring av hummer før videre eksport til utlandet, og fra begynnelsen av 1900-tallet og fram til 1950-tallet ble det bygget seks hummerparker på Kvitsøy. Disse er lokalisert i skjærgårdslandskapet utenfor Grønningen, sørvest på øya. Variasjonen i anleggene viser blant annet den historiske utviklingen av hummerparkene, fra åpne parker til overbygde parker med sjøhus, pakkhus og brygge. Her var det god strøm og frisk sjø. Hummerparkene er imponerende byggverk, hver av dem med en størrelse på mellom 600-900 m².

Tettstedet Ydstebø ligger sentralt i området og representerer den gamle havnebebyggelsen. I havneområdet ligger sjøhus og naust side om side, og i de mer tilbaketrukkne smale gatene ligger trehusbebyggelsen tett. Gamlekaien i Ydstebøhavn dannet tidligere et naturlig sentrum for øya. Den ble blant annet brukt som fortøyningskai for bøndene som fraktet sauene til beite på holmene.

Kvitsøy fyr troner på toppen av knausene i utkanten av trehusbebyggelsen. Fyret ble etablert som et vippefyr i 1700, men ble modernisert og senere påbygget på 1800-tallet. Fyret er i dag fredet og er det eldste i Norge som fremdeles er i bruk. Trafikkentralen fra 2003, som overvåker sjøtrafikken, er oppført på en

høyde ikke langt fra fyret, og er godt tilpasset terreng og byggeskikk. Fyret og trafikksentralen er signalbygg som formidler viktige deler av Kvitsøys historie som landemerke og vaktpost ytterst mot Nordsjøen.

Jordbrukslandskapet på Kvitsøy karakteriseres av et åpent og småskala, grønt og frodig beitelandskap med lange steingarder, og særegne piggsteinsgjerdar. Både steingardene, klynger med mindre vegetasjon, og gårdstunene trer tydelig fram i det åpne landskapet. På de små øyene utenfor Ydstebøhamn, ligger flere forhistoriske gårdsanlegg, med synlige hustufter, steingarder, åkre og rydninger. Anleggene viser at jordbruket har lange tradisjoner på Kvitsøy, og at det har beitet sauer på disse øyene og holmene helt tilbake til jernalderen. Flere av disse boplassene har også et uvanlig stort antall tufter, noe som kan peke mot en annen bruk, for eksempel i sesonger med intensivt fiske. Den skjerma beliggenheten i skjærgården, uforstyrret av moderne inngrep, gir en unik kontekst til disse anleggene fra jernalderen.

Kvitsøy har alltid hatt en svært strategisk beliggenhet for å kontrollere skipsleia, samtidig som det her har vært tilgang på gode, beskyttede havner. Dette har ført til at den lille øya i havgapet har vært et sentralt møtested og en viktig havn i flere perioder av

historien, helt tilbake til vikingtiden. Denne tidlige historien er først og fremst synlig på den østlige delen av øya, som ikke er en del av KULA-området, der steinkorset på Krossøy og St. Clemens kirkeruin fra vikingtid og middelalder befinner seg.

Den strategiske beliggenheten førte også til at Kvitsøy var en viktig forsvarspost for tyskerne under andre verdenskrig. Det første permanente kystbatteriet som ble bygget i Rogaland ble etablert av den tyske marinen på denne vestlige delen av øya, for å kontrollere Boknafjorden og sjøvegen inn til Stavan-ger. I det småknausete landskapet finnes det spor etter seks luftvernkanoner med tilhørende bunkerser, og en lyttepost. Bygninger etter tyskernes egen infrastruktur, som dusjanlegg og lasarett, er også bevart. Deler av batteriet befinner seg blant dagens bebyggelse, men lite er fjernet og helheten i anlegget på Kvitsøy er spesielt godt bevart.

LANDSKAPSKARAKTER

Kvitsøy er preget av et knausete landskap med småskala landskapsformer. Det høyeste punktet på øya ligger bare 25 meter over havet. Det snaue og bøl-gende jordbruks- og beitelandskapet strekker seg helt ut til den opprevne kystlinjen mot nord og mot vest. Piggsteinsgjerder, steingarder, klynger med trær og gårdstun trer tydelig fram i det åpne landskapet. Det gjør også de mange krigsminnene fra andre verdenskrig.

Fyret på Kvitsøy er et landemerke som vitner om øyas strategiske beliggenhet og betydning for sjøfarende gjennom historien. Det naturlige bassenget i sør, med holmer, vik og sund, skapte gode livsvilkår for fiske og andre maritime ressurser. De særegne strømforholdene var godt egna til oppdrett av hummer, og hummerparkene er blant Kvitsøys mest særmerkte kulturminner.

NASJONAL INTERESSE

Kvitsøys lave og småknausete terrengformer og den opprevne kystlinjen med de mange øyene, holmene og smale sundene, har lagt grunnlaget for et helt spesielt kulturlandskap. Det er tett sammenheng mellom småskala havnebebyggelse, karakteristiske hummerparker, beitelandskap med godt bevarte forhistoriske gårdsanlegg, piggsteinsgjerder og steingarder. Fyret og et særlig godt bevart forsvarsanlegg fra andre verdenskrig vitner om den strategiske beliggenheten mot havet. De tette sammenhengene viser kulturhistorisk kontinuitet i et lett lesbart landskap og har stor opplevelsesverdi.

Hummerparkene er en særegen bygningskonstruksjon og er en sentral del av Kvitsøys historie og iden-

titet. Hummerparkene på Kvitsøy står i en særstilling i Norge fordi det befinner seg så mange på et så lite geografisk område og fordi utviklingen av hummerparkene er synlig.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Den vestlige delen av Kvitsøy ble allerede på 90-tallet utpekt som et område med landskapsverdier av nasjonal interesse i kartleggingen «Vakre landskap i Rogaland».

I 2017 fikk bøndene på Kvitsøy «Den nasjonale kulturlandskapsprisen» for god skjøtsel og forvaltning av kulturlandskapet på øya, spesielt ved aktivt beite på de små holmene i den særegne skjærgården.

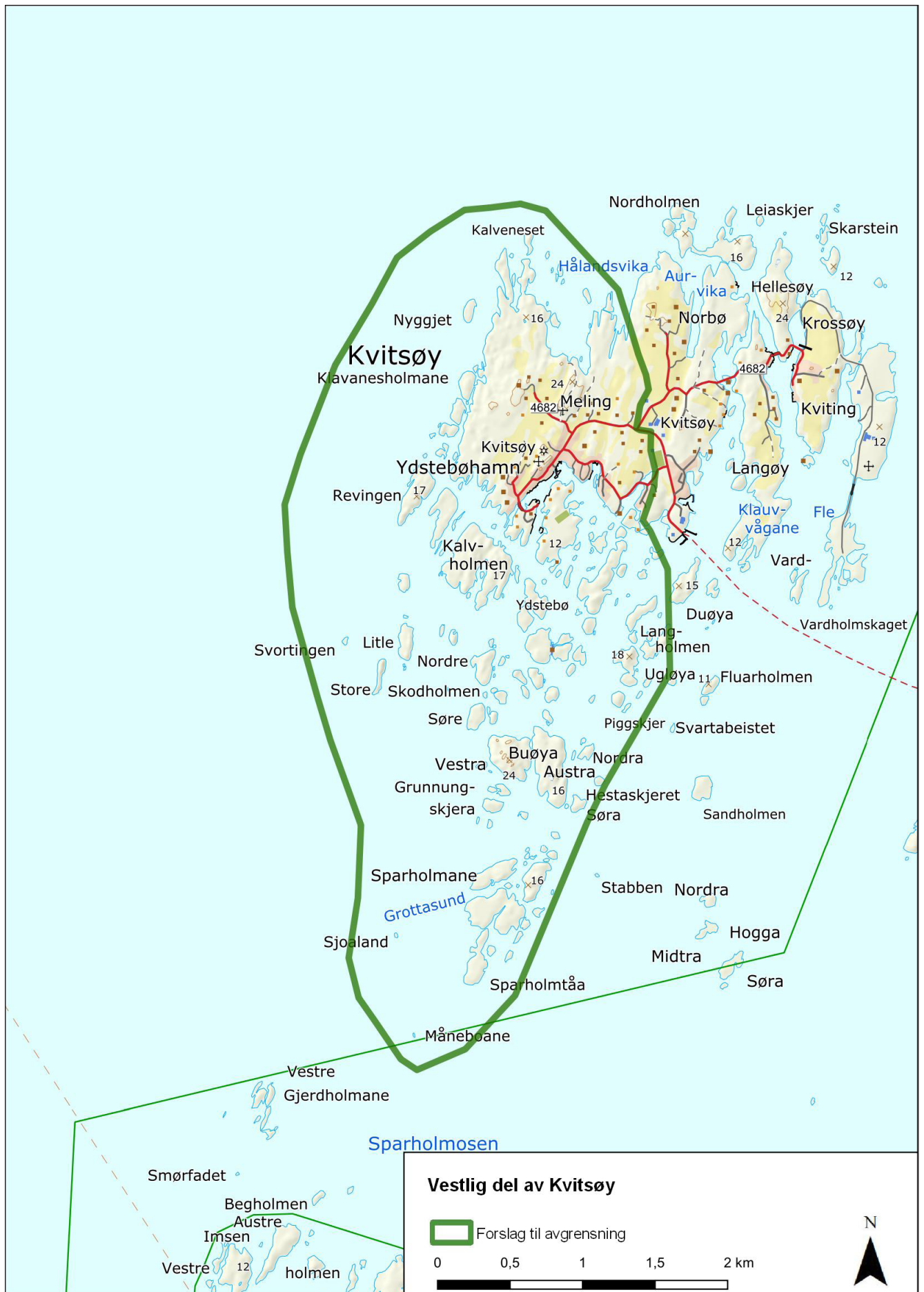
Et område rundt den vedtaksfredete fyrstasjonen på Kvitsøy har områdefredning etter §19, med formål å «bevare virkningen av kulturminnet i miljøet og bevare miljøets karakter».

Landskapet er sårbart for endring av jordbruksformål og gjengroing. Krigsminnene ligger til dels mellom annen bebyggelse. Ved endra bruk og utvidelse av dagens bebyggelse må krigsminnene søkes ivaretatt da verdiene er knyttet til helheten av forsvarsanlegget. Det begrensede arealet på øya gjør den sårbart for satsing på hytteutbygging og reiseliv. Landskapet er sårbart for høye og store installasjoner eller bygg som vil bryte med de småskala landskapsformene og den tradisjonelle småhus- og gårdsbebyggelsen.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Fortsatt jordbruksdrift og beite er viktig for å opprettholde kulturlandskapet.
- > Steingarder og piggsteinsgjerder bør ivaretas.
- > Ny gårdsbebyggelse og driftsbygninger bør plasseres i tilknytning til eksisterende tun og tilpasses landskap og kulturmiljø.
- > Nye tiltak i form av boligbebyggelse eller andre formål, bør legges til allerede utbygde områder og tilpasses de lave landskapsformene og den tradisjonelle bebyggelsen.
- > Viktige sammenhenger og siktlinjer i landskapet må ikke brytes.
- > Skånsom tilrettelegging for turisme er viktig for å unngå slitasje på landskapet og tiltak som vil påvirke den visuelle opplevelsen negativt.
- > Krigsminnene bør ivaretas.

10. Randabergkysten

Kystnært jordbrukslandskap på Jærens nordligste utpost

Randaberg kommune

Areal: 8 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Randabergkysten er den nordligste delen av Jæren med kyststrekningen fra Tungenes i nord til Vistevinga i sør. Tungenes ligger ytterst på Randaberghalvøya ved innseglingen til Stavanger, helt sør i Boknafjordbassenget. Kyststripen sørover fra Tungenes er hovedleia langs nordre del av Jærkysten. Store deler av landskapet inngår i Jærstrendene landskapsvernomsråde med tilhørende plante- og dyrelivsfredninger.

BESKRIVELSE

Ved Tungenes fyr er landskapet lavt og åpent, med vidt utsyn over havet i tre himmelretninger. Dette er den ytterste utposten på Jæren. Langs Randabergkysten finnes både sandstrender og rullesteinstrender, men også områder som har mer skjærgårdspreg med svaberg, lune vikar og nes. Landskapet innenfor kyststripa karakteriseres av det flate bølgerende morenelandskapet som er typisk for hele det jærske slettelandskapet. Her finnes tidvis en del berg i dagen, i form av små koller og knauser som gjerne er skogkledde. Randabergfjellet (70 moh), er det største av disse og står i tydelig kontrast til det omkringliggende flate landskapet.

Landbruk og fiske har en lang historie i Randaberg. Fiskerbonde-tradisjonen er særlig synlig gjennom gårdstun og steingarder, naust, havner og båtopp-

Det freda fyranlegget på Tungenes. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Deler av kystfortet på Bø med den sterkt restaurerte gravrøysa «Løndshaug» til venstre i bildet. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

trekk innenfor et landskapsrelieff med tette visuelle sammenhenger. Landskapet innenfor kysten er i stor grad prega av det moderne jordbruket, med irrgønne marker og et omfattende nettverk av eldre og nyere steingjerder. Skiftegjerdene er karakteristiske, der de deler opp landskapet i lange smale teiger, for eksempel på Ytre Bø. Langs Sandevegen, Bøvegen og Vistnesvegen ligger både boliger og gårdstun, med teiger som løper fra tunet og ned til sjøen. Blant de godt bevarte gårdstunene er Vistnestunet, et komplett jærtun med jærhus, grindbygd løe, eldhus og vindmaskin, som i dag drives som museumsgård. Spredt langs kystlinjen ligger en rekke sjøhusmiljø, små havner og båtstøer som vitner om den store betydningen fisket har hatt, ved siden av jordbruket. Både sjøgårdene og gårdene innenfor hadde strandrett og naust.

Børaunen består av en rullesteinsvoll i jevnlig bearbeiding av sjøen, raunen og halvøya sør for denne. Her var det tidligere fellesbeite, men brukene på Ytre Bø fikk hver sin smale teig her ute etter utskiftingene i 1838. Sporene etter denne teigblandingen, der geilen også er bevart, danner et arkaisk mønster på

neset helt ute i havgapet. De små snorrette steingardene over strandeng og grunnlendt beitemark utgjør et særmerkt landskap. Helt sør på Ytre Raunen finnes også ruiner etter sildesaltingsanlegg som ble drevet i en periode under det store sildefisket på 1800-tallet. Vårsildfisket var i perioder svært viktig for bøndene på Randaberg. Flere steder på Bø finnes også tareveger, og fremdeles brukes tare som jordforbedring.

Kyststripen langs Randaberg er en del av hovedleia nordover langs norskekysten. Tungenes fyr, med tilhørende bygningsmiljø, er et framtrædende landskapselement på Jærkystens ytterste og nordligste punkt. Randabergkysten har vært viktig strategisk, også for okkupasjonsmakten under andre verdenskrig. Krigsminnene langs kysten av Randaberg inngår i Atlanterhavsvollen og skulle forsvare innseglingen til Stavanger. De ligger tett, er særlig godt synlige, og utgjør derfor en viktig del av landskapet. Kystfortet på Bø, med kommandobunkeren, er et av de viktigste og mest synlige anleggene på strekningen. Det kan også nevnes at hele Randabergfjellet ble gjort om til en bunker av tyskerne. Etter krigen etablerte det

norske luftforsvaret seg her med et omfattende overvåkingssystem, som del av den kalde krigen.

Det strategisk viktige og kystnære landskapet har stor tidsdybde. Fra sporene etter den kalde krigen på Randbergfjellet i den nordøstre delen av landskapet, kan vi bevege oss til Vistevigå i sør. I Vistehåla er det dokumentert bosetning fra 6500 f.Kr til 500 e. Kr. Hulelokaliteten er unik i nasjonal sammenheng som den første som ble undersøkt av fagfolk, tidlig på 1900-tallet. Opptil to meter tykke avfallslag har gitt særlig gode bevaringsforhold og rike funn, blant annet et stort beinmateriale. Blant disse er skjelettet av en 15 år gammel gutt, Vistegutten, som er nærmest komplett og det best bevarte steinalderskjelettet som er funnet i Norge.

Langs kysten av Randberg finnes også andre viktige fornminner. Grøderøysa på Vistnes er den største langrøysa i Rogaland og blant de største i landet. Røysa er svært synlig i landskapet og måler i dag 46 meter i lengde, 13 meter i bredde og er to meter høy. Røysa ble restaurert på 1930-tallet og gjort mer imponerende enn det var belegg for, med bakgrunn i en nasjonalromantisk innfallsvinkel. Langs kysten finnes også andre markante gravrøysar, for eksempel på Gardsenden og på Ytre Bø. Gravrøysene vitner om maktforhold og storgårder i forhistorisk tid. I le av Randbergfjellet mot øst, ligger den ene av de to tuffene etter middelalderens kirkesteder på Randberg. Kirkeruinen på Viste er imidlertid mer synlig, der deler av veggene i steinkirken er godt bevart. Kirkene ble reist av rike stormannsslekter på Randberg og på Viste.

LANDSKAPSKARAKTER

Randbergkysten med tilgrensende jordbruksland preges av nærhet til sjøen og gode jordbruksforhold. Landskapet er, som ellers på Nord-Jæren, et åpent grønt bølgende morenelandskap preget av det moderne landbruket. Kyststripen veksler mellom sandstrender, rullesteinstrender og brattere svaberg. Et karakteristisk trekk ved Randberg er de mange steingardene som deler opp markene, ofte i lange smale teiger. Den visuelle nærheten mellom tun, dyrka marker og kystlinjen med sine naustmiljø og havner, er særlig framtrekkende i landskapet. Fra sjøen er fyranlegget på Tungenes et viktig landemerke. Krigsminner og gravminner fra bronse- og jernalder får en tydelig silhuettvirkning i det åpne storskala landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Jordbrukslandskapet med sin strategiske beliggenhet viser på en god måte den minst 4000 år gamle fiskerbonde-tradisjonen. Den tette visuelle sammenheng

mellom jordbrukslandskap og gårdstun, kystlinjas havner, naust og naustmiljø, fyr og seilingsmerker, krigsminner og fornminner gjør at kulturhistorien og tidsdybden i landskapet er godt lesbar. Ulike elementer, spesielt krigsminner, steingarder, gravhauger og naust- og gårdsbebyggelse, får stor visuell effekt i det storskala landskapsrommet som kysten og det tilgrensende storhavet utgjør.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Store deler av dette landskapet inngår i Jærstrendene landskapsvernområde. Et område fra nordlige del av Sandeviga, Børaunen og sørover til Einarsviga på Bø har i tillegg status som naturvernområde, med plante- og fuglefredning, samt geologisk fredning. Fuglefredningsområdet er spesielt sårbart for ferdsel og tråkk og her må det tas særlige hensyn for i størst mulig grad å skjerme fuglelivet fra forstyrrelser. Det er fylkesmannen som har ansvaret for forvaltningen av Jærstrendene landskapsvernområde og de verna områdene innenfor dette. Verneforskriftene og forvaltningsplanen gjelder her.

Et område rundt den automatisk freda hulelokaliteten «Vistehåla» er fredet etter kulturminnelovens § 19 med formål «å bevare virkningen av kulturminnet i landskapet». Et område rundt det vedtaksfreda fyranlegget på Tungenes er også fredet etter denne paragrafen.

De visuelle sammenhengene mellom ulike kulturmiljø og kulturminner er en særlig styrke, og disse sammenhengene bør ikke brytes. Det flate landskapet er sårbart for nye høye installasjoner og bygninger ettersom de vil få stor visuell virkning. Landskapet er også sårbart for opphør av landbruksdrift og beite, og for utbygging til annet formål.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Videreføring av jordbruksformålet er viktig for å opprettholde landskapet sin karakter.
- > De mange steingardene er et i øyenfallende trekk og dette karakteristiske rutenettet i jordbrukslandskapet bør opprettholdes.
- > Nye driftsbygninger bør tilpasses terrenget, samt innordnes og tilknyttes eksisterende tunstruktur og bebyggelse.
- > Større planerings- og massefyllingstiltak som vil endre landskapets karakter bør unngås.
- > Fortsatt beite er viktig for å hindre gjengroing.

11. Hafrsfjorden

Rikssamlingens sagalandskap

Sola og Stavanger kommune

Areal: 18,6 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Hafrsfjorden er en om lag ni km lang terskelfjord på Nord-Jæren, på grensa mellom Stavanger og Sola kommuner. Fjorden munner ut i Nordsjøen og Atlanterhavet i nordvest. Gjennom det smale innløpet, hører nordsiden av kystlinjen til Stavanger, mens sørsiden ligger i Sola. Fjorden utvider seg så mot øst og videre mot sør. Helt i sør grenser fjorden til Stavanger lufthavn, Sola.

BESKRIVELSE

Landskapet omfatter i hovedsak selve kystlinjen rundt Hafrsfjorden, med øyene Hagøy, Prestøy og flere

mindre holmer, samt deler av det omliggende jordbrukslandskapet. Større deler av områdene, særlig i Stavanger kommune, er utbygd nærmest ned til dagens strandlinje. I sørøstlige og vestlige del av fjorden er det i større grad bevart jordbrukslandskap med spredte gårdstun.

Selve Hafrsfjorden har en svært smal munning ut mot storhavet. Når man kommer lenger inn i fjorden utvider den seg. Her finnes noen mindre øyer, holmer og skjær. De mektige løsmasseavsetningene, som sannsynligvis ble avsatt under siste istid, har gitt et næringsrikt jordsmonn og gjort området attraktivt for jordbruk.

Mens de aller ytterste delene av innseglingen til Hafrsfjord domineres av kystlynghei, preges deler av landskapet lenger inne i fjordarmen av moderne landbruksdrift. Her finnes dyrka marker og beiteland ned mot fjorden. Landskapet er relativt flatt, med en

Utsikt over Hafrsfjord mot sørvest, sett fra jernaldergården på Ullandhaug. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Bygdeborgen «Ytraberget» som ligger sørøst i Hafrsfjorden. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

del bergnabber stikkende opp i dagen, ofte skogkledde. I beitelandskapet finnes flere steder innslag av eikeskog og strandeng. Steingardene følger eiegrensene ned mot kystlinjen. Kystkulturen er lett lesbar, gjennom en rekke nyere og eldre naust og naustmiljø, havner, moloer, brygger og båtopptrekk langs strandlinjene med små og store vik. Området kan oppleves fra turvegen som er bygget langs store deler av fjorden.

Slaget i Hafrsfjord er omtalt i Snorres kongesagaer og fant trolig sted en gang mellom 880 og 900 e.Kr. Haraldskvedet forteller om hvordan Harald Hårfagre møtte Østmennene i Hafrsfjord og seiret. I den nasjonale historiefortellingen, markerer Harald Hårfagres seier over kongene i Sør-Rogaland og Agder starten på rikssamlingen. Til minne om slaget i Hafrsfjord ble det i 1983 satt opp en bronseskulptur ved Møllebukta helt øst i Hafrsfjord; *Sverd i fjell* av Fritz Røed.

Låg-Jæren er blant de rikeste fornminneområdene i landet, noe også området rundt Hafrsfjorden er tydelig preget av. De gode jordbruksforholdene, god tilgang på ressurser fra havet, og viktige kommunikasjonsveger, har lagt til rette for akkumulering av rikdom og makt gjennom store deler av forhistorien. Rike arkeologiske funn er vitnesbyrd om dette.

Hafrsfjorden har hatt en strategisk plassering som en beskytta havn på den farlige skipsleia langs Jæren, like sør for det viktige Boknafjordområdet. Rundt Hafrsfjorden finnes den største konsentrasjonen av nausttufter fra forhistorisk tid og middelalder som er kjent i Norge. Flere er fremdeles synlige, for eksempel på strekningen mellom Jåsund og Hogstad. De mange og til dels store naustene som har stått her, viser at fjorden var hjemmehavn for et betydelig antall skip i perioder av jernalderen.

Det er også bevart mange gravhauger, både ved innløpet, og langs hele fjorden i sin helhet. Disse ligger gjerne på godt synlige steder i landskapet. Helle-ristninger fra bronsealder finnes ved innløpet til fjorden, og to større felt på nordøst-siden av fjorden. Fluberget, ett av disse to, er det største helleristningsfeltet som er kjent på Jæren.

Bygdeborgen er registrert på Haga, vest i fjorden, og på Myklaberget og Ytraberget sørøst i fjordarmen. Den mest kjente av bygdeborgene er Ytraberget, som ligger som en utstikker i fjorden ved Sørnesvågen. Bygdeborgen er antatt å ha vært i bruk i vikingtiden, da havet sto noe høyere enn i dag og borgen lå på en holme. Ifølge Snorre skal kong Kjetve under slaget

i Hafrsfjord ha flyktet opp på en holme der det var lett å verge seg. Dette kan ha vært Ytraberget.

Langs fjorden finnes også flere bautasteiner. Flere av disse knyttes til et sagn om Erling Skjalgssons likbåre over Solahalvøya. Erling Skjalgsson var en betydelig maktperson på Jæren ved tusenårsskiftet.

Området rundt Hafrsfjorden har også vært et viktig strategisk område i moderne tid. Sola lufthavn var Norges første sivile lufthavn, og i 1920 ble det etablert en sivil sjøflyhavn ved Sola Sjø, i sørvestlige del av Hafrsfjorden. Området ble videreutviklet av okkupasjonsmakten under andre verdenskrig. Betongdekket og flere hangarer er i dag intakt.

LANDSKAPSKARAKTER

Hafrsfjord er en ni km lang terskelfjord som kjenne- tegnes av et smalt innløp med en stor og grunn beskytta havbuktt innenfor. De ytre delene av innseglingen domineres av kystlynghei. Den nordlige, og til dels østlige delen av Hafrsfjorden er sterkt utbygd og flere steder grenser det avgrensa landskapet til moderne byggefelt. I sørøstlige og vestlige del er jordbrukslandskapet i større grad bevart, med bølgende marker og beiteland, og med spredte gårdstun. Strandlinjen veksler mellom små og store vik, flere steder med eldre og nyere båtstøer, naust og bryggeanlegg. I flere områder stikker grunnfjellet opp som markerte landskapsformer, i kontrast til det flatere jordbruks- og fjordlandskapet omkring. Det er på noen av disse kollene at jernalderens bygdeborger ble anlagt.

NASJONAL INTERESSE

Den nasjonale interessen knyttes primært til slaget i Hafrsfjord som ifølge Snorres sagaer var viktig i rikssamlingen på 800-tallet og som også ble sentralt i nasjonal identitetsbygging fra 1800-tallet, på lik linje med Eidsvoll og Stiklestad. Der fjorden åpner seg opp, gir den åpne og vide vannflaten, med omkringliggende kystlinje og bølgende jordbrukslandskap, en sterk opplevelse av et beskytta fjordlandskap.

Gode betingelser for jordbruk, kommunikasjon og transport har lagt grunnlaget for den maktkonsentrasjonen man kan se rester etter i landskapet rundt Hafrsfjorden. Her finnes mange kulturminner som vitner både om lang tids jordbruk, kommunikasjon, religionsutøvelse, makt og forsvar. Bygdeborgene og de store nausttuftene er viktige kulturminner som kan knyttes til fjorden som et forsvars- og maktlandskap.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Flere områder innenfor landskapet er vernet som naturreservater; Hagavågen, Strandnesvågen og Grannesbukta. I disse områdene gjelder forskrift om fredning av naturreservatene og forvaltningsplanen for områdene. Det er fylkesmannen som har forvaltningsansvaret i disse områdene.

Landskapet er sårbart for nye store konstruksjoner som kan bryte de kulturhistoriske sammenhengene og siktlinjene langs fjorden. Det som er igjen av det åpne landskapet rundt Hafrsfjorden, som er relativt urørt av nyere tiltak og der gårdsbebyggelsen ligger i sin opprinnelige sammenheng, bør bevares.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Utsikten over Hafrsfjord bør ikke brytes av nye store infrastrukturtiltak, industri eller boliger. Sammenhenger mellom synlige kulturminner og kulturmiljøer i landskapet rundt Hafrsfjord bør beholdes.
- > Viktige kulturminner og områdene rundt dem bør skjøttes og ivaretas for å øke lesbarheten og opplevelsen av dem i sine opprinnelige omgivelser.
- > Fortsatt drift er en forutsetning for å opprettholde det åpne jordbrukslandskapet.
- > Ny landbruksbebyggelse bør som hovedregel plasseres i tilknytning til eksisterende gårdstun og tilpasses den tradisjonelle bebyggelsen og landskapet.
- > Særlig karakteristiske trekk i kulturlandskapet, som småknauser og andre topografiske trekk, trekker og steingjerder bør ivaretas.
- > I landskapet rundt fjorden har enkelte områder særlig opplevelsesverdi og historiefortellende verdi. Dette gjelder spesielt Ytraberget, med deler av Grannes, Risa og Haga. Disse helhetlige landskapene bør det tas særlig hensyn til.

12. Jærkysten

Rikt jordbrukslandskap med stor tidsdybde langs utsatt kyst

Sola, Klepp og Hå kommuner

Areal: 96,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 20) Kystbygdene på Vestlandet

BELIGGENHET

Denne delen av Låg-Jæren strekker seg fra Oгна i sør til Ølberg og Solastranden i nord. Mot øst avgrenses det flate landskapet til dels av Riksveg 44 (Nordsjøvegen) i den sørligste delen, lenger nord blant annet av mer eller mindre markante høydedrag og morenerygger.

BESKRIVELSE

Låg-Jæren er et vidt og åpent slettelandskap som strekker seg helt ut til havet og utgjør Norges største lavlandsslette. Det flate og bølgende landskapet er

bygget opp av dype morenemasser som gir svært gode jordbruksforhold. Kyststripen veksler mellom sanddynestrender, rullesteinstrender og bergkyst. Området har en dyp og mangfoldig brukshistorie, som gjenspeiles i mange kulturminner fra alle perioder.

Utsiftingene på 1800-tallet og fram til første verdenskrig førte med seg store endringer i kulturlandskapet på Jæren. De tradisjonelle kulturmarkstypene lynghei, myrer og utmark dominerte tidligere landskapet sammen med en rekke større og mindre vann. I dag ligger Orrevatnet og Horpestadvatnet i Klepp igjen som sjeldne vannspeil i landskapet. Lynghei og myrer er i stor grad erstattet med fulldyrka areal, der de mange rette skiftegjerdene som deler jorda opp i et «lappeteppe», er et særmerke. Gårdstunene lå før de store utsiftingene på små morenehøyder i det

Strandgravfeltet ved Hå gamle prestegård. Foto: Jan G. Auestad, Rogaland fylkeskommune

Den stjerneforma røysa på Sele i Klepp. Feistein fyr i bakgrunnen. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

flate landskapet. I dag finnes rester etter de gamle klyngetunene flere steder, for eksempel på Kvassheim, Hårr og på Vig. Bygningsmassen i tunene på Låg-Jæren er i stor grad utskiftet og restaurert. Det finnes bare noen svært få eksempler igjen av «jærhuset», den særmerkte byggeskikken på Jæren før 1900. Det lave, tømmerbygde jærhuset hadde skuter i kortendene, og var godt tilpassa det jærskelandskapet og klimaet. På strekningen mellom Varhaug og Nærland i Hå finner man noen fine eksempler, de mest kjente ligger på Grødalandstunet og på Hå gamle prestegård.

Låg-Jæren er blant de rikeste fornminneområdene i landet og her finnes kulturminner fra alle perioder av forhistorien. «Flintmarkene» på Orre, Sele og på Solasanden er særlig kjent. Her ble det i forrige århundre samlet inn store mengder flintredskaper fra steinalder. I rullesteinsbeltene langs kysten er de mange strandgravfeltene fremtredende og særmerkte. Fra Oгна til Sele regner en med at det finnes til sammen 700–800 gravhauger og gravrøyser bygget opp av rullestein fra strendene. Strandgravfeltene vitner om særlig rike storgårder langs Jærkysten i jernalderen. Det gjør også jernalderens nausttufter, for selv om det i dag er dårlige havneforhold på Sør-Jæren, var forholdene annerledes i jernalderen med en til to meter høyere havnivå. I tillegg til de gode forholdene for jordbruk, må kontakten over Nordsjøen ha vært viktig for etableringa av storgårdene på Jæren i jernalderen.

Langs kysten og noe inn i landet finnes også mer enkeltliggende monumentale gravminner, både fra bronse- og jernalderen. Haugene ligger ofte i de beste jordbruksområdene, på de langstrakte lett-drenerte moreneryggene. De store haugene bryter med de naturlige linjene i terrenget, og er derfor særlig synlige i landskapet.

Langs Jærkysten er det flere viktige middelalderkirkesteder, blant annet på Varhaug, Orre, Bore og Nærland. Disse vitner også om kommunikasjonslinjer og maktforhold i landskapet. Middelalderkirkegården på Nord-Varhaug er vakker og fremtredende i det åpne kystlandskapet, det er også Orre gamle kirke. Den gamle ferdselsvegen «Kongevegen» snor seg langs strandlinjen på deler av kystlinjen. Den ble tilrettelagt for kjerre og vogn etter kongelig bud i 1663. Vegen er i dag en populær turveg og binder viktige kulturmiljøer sammen.

Kystkulturen langs Jærkysten er mangfoldig og denne kyststrekningen ble tidligere ansett som en av de farligste i Europa, fordi det finnes få naturlige havner her. Jærkysten rommer mange historier om skipsvrak og redningshistorie. Den første kunstige havnen for litt større fiskebåter ble bygget på Obrestad i 1874 og er i dag fredet. Fyrstasjonene på Kvassheim, Obrestad og Ertenstein er kulturminner av høy verdi som er karakteristiske og viktige markører i landskapet. Naustene har også en viktig historiefortellende verdi om havets betydning for menneskene langs kysten. De har en fremtredende plass i det

åpne kystlandskapet. Steinnaustene nedenfor brattkanten på Hårr er karakteristiske, der de formelig kryper opp av rullesteinsbeltet. Seilingsmerker, for eksempel på Reve og på Sele, er også viktige markører.

Under andre verdenskrig var Jæren et viktig og tungt befestet ledd i Atlanterhavsvollen som strakk seg fra Spania til Russland. Dette festningsverket skulle hindre alliert invasjon fra vest, og mot slutten av krigen fremsto Jærstrendene som det mest sannsynlige angrepsstedet for allierte tropper. I dag kan vi se rester etter dette forsvarsverket langs hele Jærkysten i form av bunkere, kanonstillinger, fort, pansermurer og voller. Hitlertennene på Brusand er kanskje det mest kjente krigsminnet. Disse stridsvognsperrene av stein og sement er fremdeles særlig godt synlige mellom veggen og stranden på Brusand.

Jærkysten har også en sentral plass i den nasjonale maler- og dikterkunsten mot slutten av 1800-tallet. Kunstnere som blant annet Kitty Kielland, Alexander Kielland og Arne Garborg skildret det uvanlige landskapet med uendelig himmel og hav, og det spesielle lyset.

LANDSKAPSKARAKTER

Jærkysten er et åpent og storlinjet landskap med høy horisont og himmel som vender seg mot storhavet i vest. Det er flatt, enkelte steder småkupert, men med noe større høydedrag og berg i dagen, særlig i den nordlige delen. Ytterkysten veksler mellom sanddynestrender, rullesteinstrender og bergkyst. Gravrøyser og -hauger finnes både i felt langs ytterkysten, og på høydedragene lenger inn. Fyrene og naustene forteller om kystkulturen og får en tydelig siluettvirkning i det åpne landskapet. Mange steder trer også krigsminnene tydelig fram.

Fra kystlinjen går landskapet over i et særprega jordbrukslandskap, i stor grad prega av fulldyrka mark, med innslag av tradisjonell kysthei og beite. Karakteristisk er de mange steingardene som stykker landskapet opp i et rutenett. Elver og vegetasjonsrekker danner også linjer i landskapet. Orrevatnet og Horpestadvatnet er store vann som gir en sterk visuell virkning i det flate kystnære landskapet.

NASJONAL INTERESSE

Jærkysten er et særmerkt kystnært jordbrukslandskap på Norges største lavlandsslette. Den lange kystlinja har en lang og rik historie om jordbruk og fiske, kommunikasjon, forsvar og makt. Dette kommer godt til syne gjennom det flate jordbrukslandskapet, steingardene, strandgravfeltene, fyrene, middelalderkirkestedene og sporene etter tyskernes forsvarsverk

fra andre verdenskrig. Det særprega flate jordbrukslandskapet viser utviklinga av jordbruket fram til dagens moderne driftsformer, med mange og rike kulturspor og stor tidsdybde.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Den ytterste delen av kystlinjen inngår i Jærstrendene landskapsvernområde. Innenfor landskapsvernområdet er det fuglefredningsområder på strekningene fra Reve havn til Orre og fra Vik til Skeie i Klepp, og strekningene fra Nærlandssanden til Obrestad og Øyrvika ved Kvasheim fyr, samt Raunen utenfor Kvalbein i Hå kommune. Disse er særlig sårbare for forstyrrende ferdsel og tråkk og her det må tas særlige hensyn. Det er fylkesmannen som har forvaltningsansvaret i landskapsvernområdet. Her gjelder verneforskriften og forvaltningsplanen for det verna området.

Et område rundt de fredete anleggene Obrestad fyr og Obrestad havn har områdefredning etter kulturminnelovens § 19, med formål «å bevare virkningen av kulturminnet i landskapet».

Det aktive landbruket er et viktig premiss for opprettholdelsen av kulturlandskapet i hele området. Området er sårbart for endret arealbruk, som vil stykke opp det helhetlige preget på jordbrukslandskapet. Enkelte sider ved den intensive og moderne landbruksdriften er også en utfordring for en god ivaretagelse av verdiene knyttet til kulturminner og landskap.

Hele området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen, samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel, for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Det flate landskapet er særlig sårbart for store bygg og installasjoner og nye store infrastrukturtiltak.
- > Ny bebyggelse tilknyttet drift av landbruksområder bør som hovedregel plasseres i tilknytning til eksisterende gårdstun og tilpasses både med hensyn til arkitektur og plassering.
- > Viktige elementer i jordbrukslandskapet, som steingarder og trekker bør ivaretas.
- > Planering og massefyllinger som vil endre landskapets karakter bør unngås.
- > Fortsatt beite for å holde vegetasjonen nede er viktig.

13. Ørsdalen – Kvitlen

Strandagårder, fjellgårder og jordbruksbygd med stor tidsdybde

Bjerkreim kommune

Areal: 100 km²

Området ligger i landskapsregion: 18) Heibygdene i Dalane og Jæren

BELIGGENHET

Ørsdalen og Bjordal er et over 30 kilometer langt markant og sammenhengende daldrag som strekker seg fra tettstedet Bjerkreim i vest, til fylkesgrensen mellom Rogaland og Agder i øst. Vest i området ligger Ørsdalsvatnet som er hele 15 kilometer langt og en av de største fjordsjøene i Rogaland.

BESKRIVELSE

I de bratte skogkledde liene på nordsiden av det langstrakte Ørsdalsvatnet, ligger strandagårdene på rekke

og rad. Her ligger gårdene Kleppali, Landsdal, Lindnes, Klampen og Kalveskog i et dramatisk landskap. Strandagårdene har vært drevet på små, skrinne jordflekker i fjellsidene. De fleste av disse gårdene er fraflyttet i dag, men noen brukes som feriesteder. På Klampen og Kalveskog ligger bare tuftene igjen etter den tidligere gårdsbebyggelsen. Geiler og steingarder, bakkemurer og røyser er imidlertid flere steder bevart på disse småbrukene. Dette er viktige strukturer som vitner om tidligere driftsformer i det brattlendte landskapet.

Dyrskog er kanskje den best bevarte av gårdene her. Gården er vegløs og ligger delvis på hyller i den sørvendte dalsida. Her finnes blant annet 35 gamle eple-sorter, flere av disse er sjeldne eller enestående i dag. Gården er rik på kulturminner, for eksempel en vass-

Fjellgården Kvitlen i Bjerkreim. Foto: Øyvind Malmin, Rogaland fylkeskommune

dreven gårdssag, kvernhus med stem, hjemmelaga høypresse, oppmurte veger, steingarder, særprega naustmiljø og driftsbygninger. Dyrskog er et komplett kulturmiljø, vel bevart og uten vesentlige inngrep.

Den sørlige bredden av Ørsdalsvatnet preges i større grad av hyttefelt og moderne gårdsdrift, særlig i den vestligste delen. På Hytland og på Lauperak noe lenger øst, drives i dag moderne gårdsdrift med en intensiv nydyrkingsvirksomhet.

Ingen av gårdene på nordsiden av Ørsdalsvatnet har vegforbindelse, og kommunikasjonen med omverden gikk over Ørsdalsvatnet for både strandagardene og de rikere gårdene lenger inne i selve Ørsdalen. Motorbåten *Lillegutt* ble kjøpt av bøndene i 1900 og fraktet både folk og varer. Senere på 1900-tallet gikk det organisert rutetrafikk med «M/K Ørsdølen» frem til 1983. I dag går båten i turisttrafikk på Ørsdalsvatnet.

Strandagårdene i fjellsidene på nordsiden av Ørsdalsvatnet, står i kontrast til landbruket ved Ørsdalsvatnets østlige ende. Ørsdalen er en rik jordbruksbygd, preget av moderne jordbruk. De store fruktbare markene på begge sider av elva Storåna har vært drevet siden jernalderen og dalen har omfattende spor fra fortiden på moene langs elva, fra bredden av Ørsdalsvatnet, og innover hele dalen. Ved Ørsdalsvatnet er dalen bredest, og det er de vestligste delene som i størst grad er preget av moderne jordbruk, med grønne dyrka marker og moderne steingarder. Det østlige og smalere partiet er i mindre grad oppdyrka, og her ligger de største gårdsanleggene, rydnings- og gravfeltene i et helhetlig og i stor grad intakt landskap. De store gravfeltene er spesielt synlige i landskapet.

Om man fortsetter videre innover dalen mot øst, kommer man til Bjordal. Et omfattende nettverk av godt bevarte bakkemurer og fint rydda røyser, styvingstrær og oppmurte veger i skråningene ovenfor gården er spor etter eldre driftsformer i de bratte liene. Gården er fortsatt i drift og representerer den østligste utposten på den kjørbare vegen gjennom dalen. Fra Bjordal går det eldre ferdsselsveger mot øst, og i fjellet mot nord, til fjellgårdene i Kvitladalen.

Kvitladalen er en av de best bevarte fjelldalene i Rogaland. Langs hele daldraget, fra Skreå i Agder i nordøst til Austdal og Eik i vest, ligger synlige kulturminner fra minst syv århundrers gårdsdrift tilpasset fjelldalens klima og naturressurser. Særlig fremstår den flate grussletten ved Kvitlen som et særpreget kulturlandskap. Omgitt av bratte, bjørkekledde fjellsider ligger restene etter fjellgården med fem avlange hustufter, geil, gardfar, brønner og

Gruveinnganger og avfallshauger etter gruvevirksomheten i Ørsdalen. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

bekkekværnanlegg. Kvitlens historie går tilbake til middelalderen, og ble drevet helt fram til 1938, da husene brant ned og stedet ble fraflyttet. På veg inn til Kvitlen fra Bjordal ligger nabogården Brattebø. Her er noe av bebyggelsen bevart, og andre spor etter driften er også her fremdeles synlig i landskapet.

Den gamle ferdssels- og driftevegen mellom Skreå i Sirdal og Jæren går gjennom Austdalen, forbi disse fjellgårdene. Vegen er mange steder steinlagt og fint tillaget. Dette gjelder ikke minst langs nordsiden av Laugarvatnet der den er delvis bygget ut i selve vatnet.

Ved fjellet Gudlen i Ørsdalen ble det i perioder, mellom 1904 og 1954, drevet gruve drift på forekom-

ster av Wolframitt og Cheelitt som brukes i stålindustrien. Gruvene ligger flere steder i stupbratt terreng, de høyeste 780 meter over havet. Driften har satt betydelige spor i landskapet der gruveinngangene og slagghaugene ved fjellfoten er de tydeligste i dag. Her finnes det også fremtredende bygningsrester etter kraftverk, oppredningsverk, taubaner, hytter og mannskapsbrakker, gruveinnganger, skjæringer og andre installasjoner i tilknytning til gruvedriften, både nede i dalen og høyt oppe i fjellet, der de fleste gruvene ligger.

LANDSKAPSKARAKTER

Både Ørdsalen, Bjordal og Kvitladalen kan karakteriseres som markerte og frodige dalrom med bratte og delvis skogkledde fjellsider. Sammen med elver, vann og høye topper framstår landskapet som variert og med store kontraster. Ørdsalsvatnet er en av Rogalands lengste og største fjordsjøer. I de sørvendte liene langs vannet, ligger marginale strand- og fjellgårder. Men i dalbunnen ved vannets østligste bredd, møter man et rikt og moderne jordbrukslandskap med grønne marker, moderne steingarder og gårds-tun. Storåna bukter seg gjennom dalen. Mot øst, der dalen smalner inn, ligger store og nærmest sammenhengende gårdsanlegg og gravfelt fra jernalderen, i et dramatisk landskap uten moderne inngrep, preget av steinete beitemark langs elvedeltaet. I dette området finner man også tydelige spor etter gruvedrift, både i dalen og oppetter de stupbratte fjellsidene. Fra dalen kan man følge gamle ferdselsveger til forlatte fjellgårder mot nord og mot øst.

NASJONAL INTERESSE

Landskapet representerer ulike former for jordbruk og ressursutnyttelse, fra marginale strandagårder og fjellgårder, til de grøderike moene i Ørdsalen. Landskapet har lang landbrukshistorisk kontinuitet. Dette er synlig ved de mange kulturlandskapselementene, fra forhistoriske rydnings- og gravrøyser til de karakteristiske geilene på strandagardene og fjellgårdene, og fram til dagens moderne jordbrukslandskap i Ørdsalen.

Landskapet har stor grad av sammenheng og helhet, uten store moderne tiltak. De bratte fjellene og den grønne dalen med det rolige elveløpet ned til Ørdsalsvatnet, utgjør et kontrastfullt og vakkert landskap. Her er sammenhengene mellom natur- og kulturforhold framtredende og kulturminnene godt synlige i landskapet.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

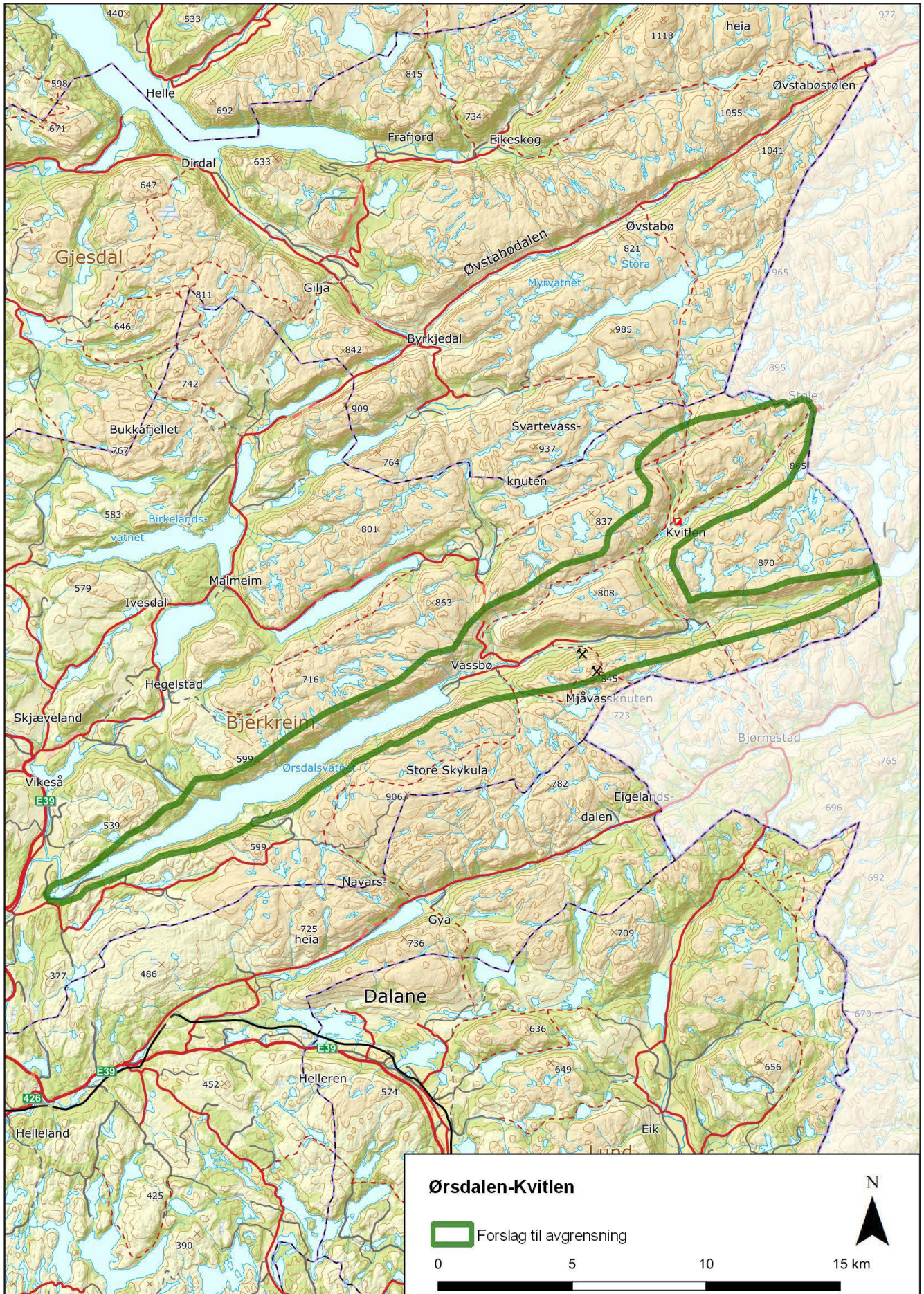
Bjerkreimsvassdraget er vernet i Verneplan for vassdrag i 2005 (supplering).

Ørdsalen med tilgrensende fjellområder fremstår i dag som et helhetlig landskap, uten større inngrep. Landskapet er sårbart for endra arealbruk og store nye inngrep som vil bryte sammenhengene og den overordna helheten. Store deler av området er sårbart for gjengroing.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Nye tiltak og utbygging bør legges til allerede utbygde områder og hensynet til verdiene i landskapet må vektlegges.
- > Bjerkreim er en viktig hyttekommune i Sør-Rogaland. Videre hytteutbygging i området må vurderes nøye opp mot landskapsverdiene.
- > I selve Ørdsalen er et fortsatt aktivt jordbruk en viktig betingelse for å opprettholde kulturlandskapet. Nye driftsbygninger bør tilpasses kulturlandskapet blant annet gjennom fargevalg og materialbruk.
- > Fortsatt beite er en forutsetning for å opprettholde kulturlandskapet. Strandagardene langs Ørdsalsvatnet er spesielt sårbare for gjengroing og forfall. Det bør særlig stimuleres til fortsatt skjøtsel og beite i disse områdene.
- > Spor etter eldre driftsformer som steingarder, geiler, bakkemurer, tufter, vegfar og liknende bør bevares. Nye landbruksveger bør tilpasses terrenget på en god måte. Dette er særlig viktig i bratte og ulendte områder.

14. Hadland – Sæland – Undheim

Fra Låg-Jærens moderne jordbrukslandskap til Høg-Jærens lyngheier

Time kommune

Areal: 14,3 km²

Området ligger i landskapsregion: 18) Heibygdene i Dalane og Jæren og 19) Jæren og Lista

BELIGGENHET

Området ligger sentralt i Time kommune på Jæren. Det strekker seg fra gårdene Hadland og Sæland i nord til Undheim i sør. Innenfor og like utenfor finnes flere store vann, mot nord Melsvatnet og Sjelsetvatnet og mot øst det langstrakte Taksdalsvatnet. Både Håånå og Undheimsånå renner gjennom landskapet.

BESKRIVELSE

Landskapet favner spennet og kontrasten mellom den lavereliggende morenesletta Låg-Jæren, dominert av moderne industrielt jordbruk med grønne og bølgende marker, og dal- og heilandskapet innenfor, med mer berg i dagen, kulturbeite, lyngheier og myrdrag.

Det moderne landbruket dominerer vest for Håånå og langs Undheimsånå. Landskapet karakteriseres her av lave, bølgende bakker, steingarder, irrgønne åkre og noe eng og steinete beitemark. De moderne steingardene følger eiendomsgrensene som langstrakte teiger ned mot elvene, og gårdstunene ligger spredt, slik vi kjenner det fra Låg-Jæren. Mot nordøst er landskapet mer kupert og kulturbeite og kystlynghei dominerer, med enkelte innslag av dyrka marker og

Hustuftene og gravrøysene på gårdsanlegget Lyngaland på Sæland. Foto: Lars Sørgaard Sørensen, Rogaland fylkeskommune

Arne Garborgs dikterstue i Knudaheio. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

planta granskog. Store steinblokker er karakteristiske innslag i de steinete bakkene nordøst i området.

Øst og sørøst for Taksdalsvatnet reiser et mer markant heilandskap seg. De østlige skråningene er skogkledte. Deler av denne skogen er verna edellauvskog med eik, hassel, lind og bjørk og er en av de små restene som er igjen av denne skogstypen på Jæren. Heiene sør og øst for Taksdalsvatnet karakteriseres av høyere topper og mer berg i dagen. I disse heiene finner vi også Arne Garborgs dikterstue «Knudaheio».

Omgitt av fine fiskevann og fiskerike elver har dette landskapet vært en naturlig plass for bosetting langt tilbake i tid. Håelva er kjent som en fiskerik elv, og historisk er den en av de viktigste elvene for perlefiske i Norge.

Gården Hadland skiller seg særlig ut, blant annet på bakgrunn av ekstensiv drift de siste 50 årene. Det er registrert en stor mengde fornminner på gården, hovedsakelig røyser, til sammen nærmere 500 enkeltminner. Landskapet framstår som en mosaikk der kulturminnene ligger på de tørrere høydedragene, og viktige naturverdier finnes i de våtere myrdragene. Det er også registrert et mulig ålefangstanlegg i fukt-

området langs elva, en sjelden kulturminnetype.

I utmarka finnes også mange spor etter bruken av heia i nyere tid til gjeting, høysanking og torvtaking i form av innhegninger, torvveger og stakketufter.

Hadland grenser mot øst til Sæland og det forhistoriske gårdsanlegget Lyngaland. Landskapet er preget av kulturbeite og noe lynghei. Lyngaland er et stort og helhetlig gårdsanlegg med hustuffer, gardfar, innhegninger, åkerrein og geil, omgitt av minst 90 røyser.

I heia øst for bygda Undheim, sørøst i landskapet, finner vi Arne Garborgs Knudaheio, et jærhus oppført av Arne Garborg i 1898, til bruk som dikterstue og feriested. Forfatteren var født og oppvokst på Garborg, få kilometer vest for dikterstuen. I de knausete lyngheiene rundt Knudaheio, gjette han sauer i sin barndom og ungdom. Arne Garborg var den første jærbu som løftet Jæren fram i diktingen med beskrivelser av både naturen og folket.

De rette skiftegjerdene er i dag et særlig fram-tredende trekk i lyngheilandskapet rundt Knudaheio. I disse heiene lå det på Arne Garborgs tid flere husmannsplasser, rydda på midten av 1800-tallet. Djupedal var en slik plass, rydda på 1850-tallet, men

fraflytta på begynnelsen av 1900-tallet. Husmannsplassen ligger i dag som et arkaisk minne om husmannsvesenet. Sporene etter det levde livet på plassen er mange og danner et spennende kulturmiljø.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet kan karakteriseres som et jordbrukslandskap med stor grad av variasjon og tidsdybde. Det spenner fra steinete og kupert kulturbeite og kystlyngheier, med mange godt bevarte forhistoriske gårdsanlegg mot nordøst, over til det mer utprega knausete dal- og heilandskapet i sør og i sørøst hvor Arne Garborgs dikterstue ligger. Mot vest endrer landskapet seg og består av grønne oppdyrka marker og rette steingarder med spredte gårdstun vest for Håånå og langs Undheimsåna. Langs Taksdalsvatnet finnes tett lauvskog og øst for vannet reiser fjellet seg som en markant skogkledt rygg og danner avgrensningen av landskapet mot øst. Det er et kontrastfylt landskap som vitner om landbrukshistorie og landskapshistorie på Jæren over 5000 år.

NASJONAL INTERESSE

Rogaland er det største jordbruksfylket i Norge og Jæren står i en særstilling. Den vestlige og sørvestlige delen av landskapet er representativt for det industrielle jordbruket på Jæren. På gårdene Hadland og Lyngaland nord og øst for Håånå, finnes store sammenhengende fornminnefelt i et tradisjonelt kulturbeite og lyngheilandskap. De store sammenhengende gårdsanleggene, grav- og røysfeltene fra jernalder, i kombinasjon med kulturmark, kystlynghei og naturbeitemark gjør området øst for Håelva unikt. Mot sør i området ligger Knudaheio som er et historisk minnesmerke, sentralt i Arne Garborgs forfatterskap og viktig for Høg-Jærens og Jærens plass i den nasjonale historien. Den tette eikeskogen i fjellsiden som avgrenser landskapet mot øst er et sjeldent eksempel på det tidligere skogkledte Jæren. Kontrastene og tidsdybden i området er stor og illustrerer på en god måte jordbruks- og kulturhistorien på Jæren.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Urådalen landskapsvernområde og Sæland naturreservat ligger øst i området. Lyngaland landskapsvernområde ligger også innenfor dette landskapet. I disse områdene gjelder verneforskriften og forvaltningsplanen for de verna områdene. Det er fylkesmannen som har forvaltningsansvaret her.

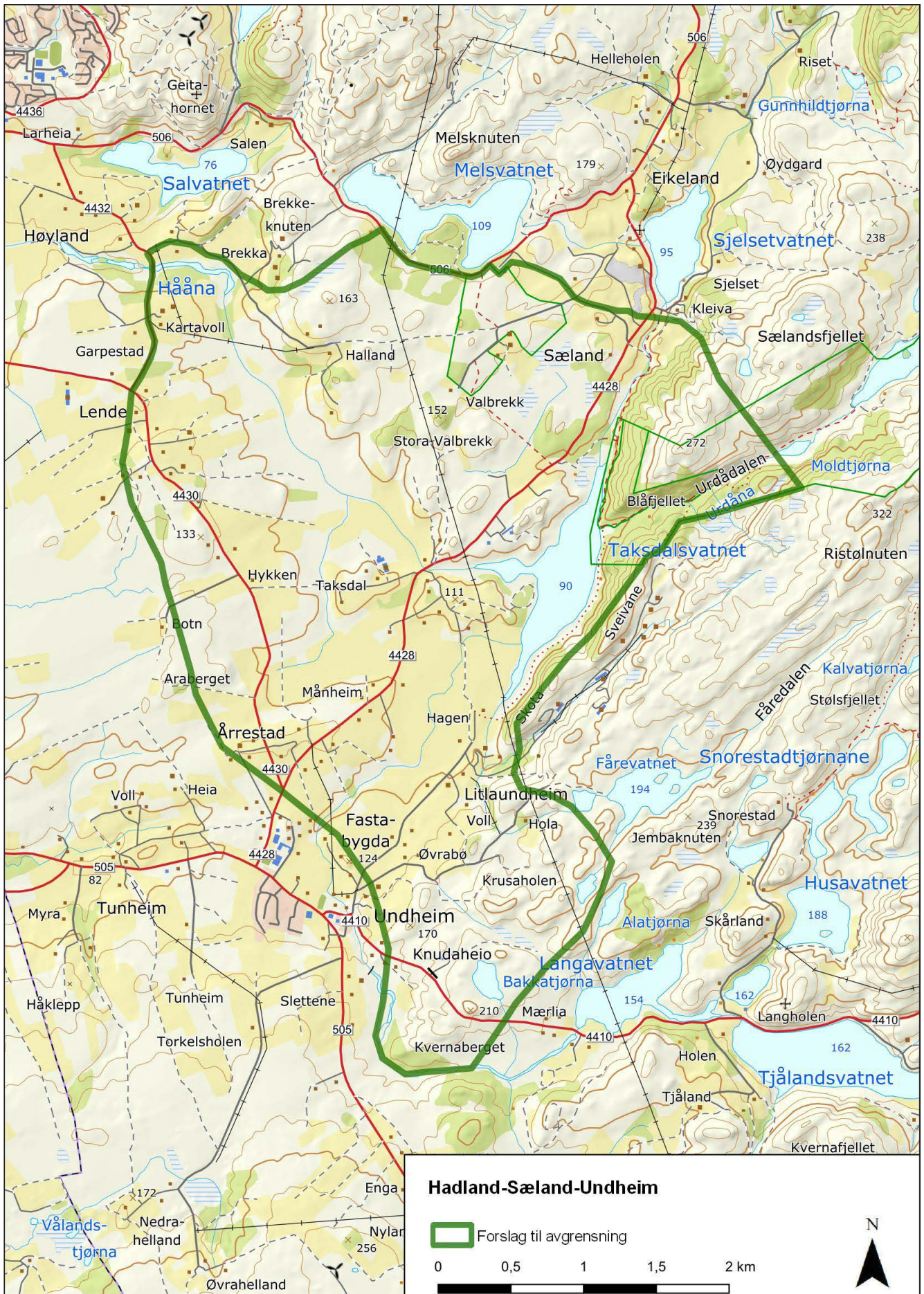
I de nordlige og nordøstlige delene av området, er de visuelle sammenhengene mellom de utallige fornminnene i kulturbeite- og lyngheilandskapet viktige og må ikke brytes. Området er også sårbart for gjengroing, både i form av planteskog og manglende beitetrykk. Gården Hadland har særlig verdifulle kvaliteter i form av sammenhengende natur- og kulturverdier, som bør bevares.

Vindmølleparken på Høg-Jæren er godt synlig mot horisonten i sørvest. Flere eksisterende høyspentlinjer fører også til en oppstyking av landskapet og er i dag et skjemmende element. Landskapet er sårbart for nye høye installasjoner, samt for ytterligere oppstyking til andre arealformål.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Landskapet er sårbart for gjengroing og fortsatt beite er viktig.
- > Området er sårbart for nye større tiltak og endret arealformål som vil endre landskapets karakter og føre til at helheten stykkes opp eller at viktige sammenhenger brytes
- > De karakteristiske og velholdte skiftesgardane, som deler opp heia på kryss og tvers, bør bevares.

15. Storrsheia

Forhistoriske ødegårder i dal- og heilandskap

Bjerkreim kommune

Areal: 6,4 km²

Området ligger i landskapsregion: 18) Heibydene i Dalane og Jæren

BELIGGENHET

Selve Storrsheia er et bredt daldrag som munner ut ved Bjerkreimsvassdraget og tettstedet Vikeså mot sørøst. De forhistoriske gårdsanleggene ligger i ulike landskapsrom, ved vannene i daldraget, i dalsidene ned mot Bjerkreimsvassdraget, samt i sidedalen mot øst som følger Skjævelandsåna nordover fra Vikeså-

bygda. Landskapet avgrenses mot moderne bebyggelse i sørøst og delvis av høydedrag og fjellmassiver mot nord, øst og mot sørøst.

BESKRIVELSE

I Områdene rundt Vikeså finnes flere store forhistoriske ødegårdsanlegg innenfor en begrenset radius, hvor Auglend, Storrsheia, Uadal, Lerkebakken (Hustoptåna), Hadland og Monæ er de største. De ligger mellom 125 og 245 moh. i et dal- og heilandskap som preges av kystlynghei, slåtte- og beitemyr, samt gårdsbebyggelse og dyrka mark. Innenfor landskapet

Hustuft og gravhauger på Store Svela av Auglend. Foto: Solveig Roti Dahl, Rogaland fylkeskommune

Gårdsanlegget på Uadal sett mot Storrsheivatnet. Foto: Lars Sørgaard Sørensen, Rogaland fylkeskommune

finnes også noe innslag av planteskog og skog, særlig i skråningene. Daldragene i landskapet omgis av høyere berg- og fjellmassiver med runde former og mye berg i dagen. Svelavatnet og Bjerkreimsvassdraget ligger i daldraget gjennom Storrsheia og ødegårdene øst i området har utsyn over disse vannene. Selv om landskapet i dag kuttes av E39 som følger daldraget gjennom Storrsheia, og av noen mindre virksomheter langs denne og langs Skjævelandsåna, fremstår det i stor grad som et sammenhengende landskap, i en mosaikk av beiteområder, dyrka marker, skog, berg og vann. Området preges i større grad av moderne landbruk i dalsidene mot vest og i nord.

I Rogaland finnes et særlig stort antall ødegårder fra jernalder bevart. Fra romertid, om lag 200 e.Kr., ser man en større kontinuitet i gårdsbosetningen og det utvikler seg nye måter å drive husdyrhold på. Enkeltgården blir bygget etter et fast skjema og kulturlandskapet låses i en innmark-utmark-struktur med markagard og fegater. Den karakteristiske sørvestnorske gården består nå gjerne av to parallelle langhus i tunet, et stort og et mindre, fegate, markagard, åkerland, åkerreiner, ryd-

ningsrøyser og gravhauger. Økt bruk av stein til gjerder og i bygninger har gjort at anleggene mange steder fremdeles er synlige i terrenget.

Flere av anleggene rundt Vikeså ble undersøkt av arkeologen Jan Petersen på 1920- og 30-tallet, og hans arbeid har vært svært viktig i norsk jernalder- og gårdsforskning. Området blir gjerne kalt et laboratorium for utforskningen av jernalderens gårdshistorie i Norge. Anleggene danner i dag arkaiske mønstre av steinstrenger, røyser og voller i landskapet. Dersom man ser nærmere etter, følger mønstrene den faste inndelingen som beskrevet ovenfor. Ødegårdene består alle av to eller flere hustufter i tunet. Alle, foruten Lerbakken, har en fegate som fører fra langhuset og går over i utgarder som skiller innmarka fra utmarka. Vi finner åkerlappene igjen flere steder, på Uadal og på Auglend er de særlig synlige. Både på innmarka og på utmarka ligger grav- og rydningsrøyser. På Storrsheia og på Uadal er det registrert nærmere 100 større og mindre røyser i tilknytning til gården. Røysene har stor variasjon i form, størrelse og grad av synlighet. Gravrøysene framstår mange

steder som monumentale og tydelige gravanlegg av synlige steiner, mens andre er mindre, mer overgrodd og mer uanselige. De mange rydningsrøysene er også mer eller mindre synlige i terrenget.

Plasseringen av gårdene i landskapet, og den romlige fordelingen av strukturene, vitner om organisering av gården og om menneskenes landskapsbruk. Menneskene på disse plassene har dyrket korn på små åkerlapper i innmarka. Dyrene har gått på beite i bakkene rundt. Fegatene har gjort det mulig å flytte buskapen mellom utmarksbeite og fjøs hver dag, og innhegningen har vært med på å holde dyra skilt fra teigene i innmarka. Vannene og elvene i området må ha gitt tilgang på fisk og de omkringliggende fjellene og skogene har vært brukt til jakt og fangst.

Petersens studier viser at bosetningen på ødegårdene rundt Storrsheia har noe ulike tidshorisonter, men at de i hovedsakelig spenner i tid fra yngre romertid til vikingtid (200-900 e.Kr.). Mange har ligget brakk i ulike perioder for så å bli tatt i bruk igjen, men alle ser ut til å være i drift i folkevandringstiden (400-550 e.Kr.). Dette var en ekspansjonstid i store deler av landet, og bosetningen nådde da langt utover de gode jordbruksområdene. Brått endres dette bildet, og mange hundre gårder ble forlatt på slutten av 500-tallet. Denne ødeleggingsperioden er også synlig i det arkeologiske materialet på Storrsheia. Flere av anleggene ble imidlertid tatt opp igjen tidlig i vikingetid og Uadal har også vært i bruk i tidlig middelalder. Gjenbruken av plassene er godt synlig på flere av ødegårdsanleggene. Strukturer som hustufter, graver og steingarder overlapper hverandre flere steder.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet kan karakteriseres som et dal- og heilandskap med kystlynghei, slåtte- og beitemyr, oppdyrka marker og gårdsbebyggelse. To større vann ligger i daldraget gjennom Storrsheia. E 39 går gjennom området. De oppdyrka markene, og det moderne landbruket, er fremtredende i dalsidene mot vest og mot Skjæveland i nord. Innslag av planteskog og skog finnes flere steder, særlig i skåningene. Ødegårdsanleggene ligger i ulike landskapsrom innenfor området. Ødegårdene som ligger mot øst i området har vidt utsyn over Svelavatnet og Bjerkreimsvassdraget. Anleggene danner spennende mønstre av stein og voller i beitelandskapet.

NASJONAL INTERESSE

Sammenlignet med resten av landet, er gårdsanlegg med synlige strukturer et særtrekk for Rogaland. Også i nordisk sammenheng utgjør dette et særtrekk. I dette området nord og vest for Vikeså finnes en unik konsentrasjon av store og godt synlige gårdsanlegg i et sammenhengende landskap. De forhistoriske ødegårdene fra eldre jernalder består av en rekke ulike synlige elementer som vitner om den forhistoriske gårdens organisering og landskapsbruk. Strukturene og sammenhengene er særlig tydelige og godt bevarte på gårdsanleggene i dette landskapet og Uadal karakteriseres som en av de best bevarte forhistoriske ødegårdene fra jernalder i hele Sør-Norge. Ødegårdene har et stort kunnskapspotensial og høy opplevelsesverdi.

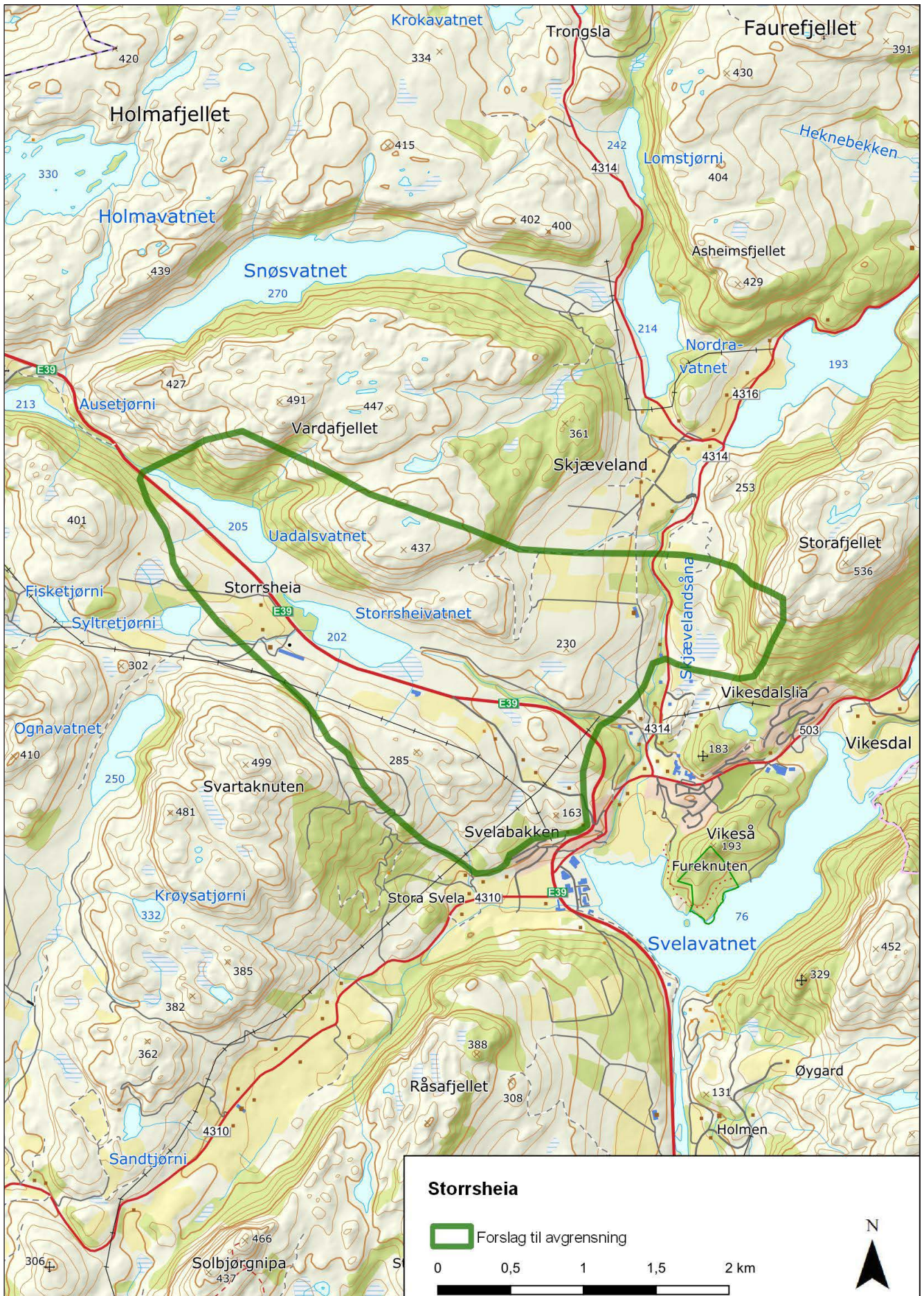
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Både de forhistoriske gårdsanleggene og det omkringliggende beitelandskapet er sårbart for gjen groing. Utsyn og sammenheng mellom de store og godt lesbare gårdsanleggene bør ikke stykkes ytterligere opp, av for eksempel nye store infrastrukturtiltak, industri eller kraftlinjer. Landskapet er sårbart for arealendringer.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet er:

- > Landbruksdrift og beite bør opprettholdes for å bevare landskapets karakter.
- > Nye bolig- eller driftsbygninger bør tilpasses landskapet og bør som hovedregel knyttes til eksisterende tun.
- > Nye landbruksveger bør tilpasses landskapet og bør ikke virke forstyrrende på ødegårdsanleggene og opplevelsen av disse.

16. Høg-Jæren

Utmarksslått og beitelandskap i kystlynghei

Hå og Time kommune

Areal: 28,1 km²

Området ligger i landskapsregion: 19) Jæren og Lista

BELIGGENHET

Landskapet ligger på grensen mellom Hå og Time kommune, helt sørøst i Time og øst for stasjonsbyene Vigrestad og Varhaug i Hå kommune. Det strekker seg fra innlandsvannet Storamosen i nord til Vandaåna i sør. Nord for landskapet ligger vindkraftverket Høg-Jæren energipark. De sentrale delene av landskapet inngår i Synesvarden landskapsvernområde.

BESKRIVELSE

Landskapet kan dels beskrives som et dødislandskap, dels som et rolig og bølgende morenelandskap. Høyderyggene innenfor området er endemorener fra det siste store breframstøtet på Jæren. Flere smårygger av grus og stein, dannet under siste del av isavsmeltingen, demmer opp for utallige små og større vann. Til forskjell fra dal- og heilandskapet lenger øst, finnes lite fjell i dagen. Synesvarden er det høyeste og eneste massive fjellet (359 moh.).

Gras, lynghei og myr, og større og mindre steinblokker, danner en mosaikk sammen med småvann og enkelte innslag av planteskog. Heiområdet er typisk for det tradisjonelle åpne beitelandskapet på Høg-Jæren. Slik så også Låg-Jæren ut før oppdyrkingen skjøt fart i siste halvdel av 1800-tallet. Dette landskapet kalles gjerne i dag «den siste store rest av det brune Jæren».

Dette lyngheilandskapet ble utvikla som et resultat av behovet for fôr til husdyra gjennom hele året, i et samspill mellom brenning, slått og beite. Lyngheidrifta var kjent allerede i steinalderen, men brer om seg fra slutten av bronsealderen. Dette medførte at området begynte å bli skogfattig allerede for 3500 år siden; bare 30 % av vegetasjonsdekket var da skog, resten var lyng- og grashei. I jernalderen skjer det en ytterligere intensivering av bruken av heiområdene på Høg-Jæren.

Lyngheia er menneskeskapt og dette området rommer også synlige spor etter bruken av landskapet. Her finnes flere forhistoriske gårdsanlegg fra jernalder og middelalder, både langs bredden av Storamosen, ved Vandavatnet og ved Litla Vandavatnet, samt ved Rinnarhagen og Rinnå. Hustufter, markagjerder,

Sauene er med på å opprettholde lyngheiene i Anisdalheia, Synesvarden landskapsvernområde. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Røys langs en av ferdselsårene innenfor lyngheilandskapet på Høg-Jæren. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

rydninger og ødeåkre er bevart i tilknytning til flere av disse anleggene. Langs bredden av Storamosen ligger også en rekke boplasser som kan dateres til eldre- og yngre steinalder, noe som gir området stor tidsdybde.

Innenfor lyngheia finnes det, i tillegg til ødegårder, også mange spor etter bruken av utmarka. Tufter etter gjeterhytter og støler, høyløer, torvløer og torvveger, steingjerder, melkeplasser, innhegninger og stakkeplasser. Mange av disse kulturminnene har vært i bruk på 16.- 17 og 1800-tallet, og noen til utpå 1900-tallet, men dateringsprøver viser flere steder bruk tilbake til vikingetid og middelalder også for disse strukturene. Flere viktige ferdselsveger gikk gjennom denne heia. De fulgte gjerne de tørre og lett drenerte moreneryggene i landskapet.

I områdene utenfor Synesvarden landskapsvernområde, særlig mot Buevegen i nord og ved gårdstunene, finnes større innslag av dyrka mark, landbruksveger og planta barskog. Nærheten til heimagarden er et sentralt trekk ved bruken av heiene på Høg-Jæren og gjorde det mulig å gå fram og tilbake til stølen hver dag. Eiendomsstrukturen er talende, mange steder strekker eiendommene seg fra gårdstunet, med tilgrensende dyrka marker, og oppover i utmarka. Men også kystgårdene, som ikke ligger i direkte tilknytning til utmarksheiene, hadde slåtte- og torvretter her til langt ut på 1800-tallet.

Rogaland hører til under området hvor slåtteseterbruk dominerte. Det vil si at førsankinga i utmarka var viktigere enn at melken ble foredla på stølen. De ulike stakketradisjonene er derfor særlig interessante. Bare på gården Aniksdal er det registrert 22 stakketufter! I dette landskapet kan trolig de eldste stakketuftene dateres tilbake til høymiddelalder. Stakketuftene varierer i størrelse og utforming, men kan i hovedsak deles i to grupper: med og uten hegn (voll/steingard) rundt. De siste er trolig de yngste.

LANDSKAPSKARAKTER

Denne delen av Høg-Jæren kan skilles ut som en egen landskapsregion. Den ligger som en høyere slette ovenfor og østenfor det flate Jæren. Som på Låg-Jæren karakteriseres landskapet av de tykke moreneavsetningene, men det er mer kupert enn på lavlandssletten. Landskapet rommer også et større areal med dødislandskap, en landskapstype som er svært sjelden i Norge. Vegetasjonen framstår som en mosaikk av gras- og lynghei, myr, småvann og noen klynger av planteskog. Utenfor landskapsvernområdet ligger moderne gårdstun med dyrka marker og landbruksveger. I beite- og myrområdene finnes utallige historiske strukturer, mer eller mindre tydelige, som er spor etter tidligere tiders bruk av utmarka.

NASJONAL INTERESSE

Kystlyngheiene er blant de eldste kulturlandskapene vi har, og resultat av bruken av områdene til beite hele året. De er en del av en felles europeisk kystkulturarv, og landskapstypen er i dag sterkt trua.

Kystlyngheiene langs Norskekysten hadde i tida før oppdyrkingen sin aller største utbredelse på Jæren, og landskapet som omtales her representerer i dag det største gjenværende sammenhengende lyngheilandskapet i regionen. Det er ett av de største, også i nasjonal sammenheng. Sporene etter tidligere tiders bruk, blant annet til støling, staking av høy, torvsanking og beite, er mange.

SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Innenfor Synesvarden landskapsvernområde, og området med plantelivsfredning innenfor dette, gjelder til enhver tid verneforskriften og forvaltningsplanen for det verna området. Det er fylkesmannen som har forvaltningsansvaret her.

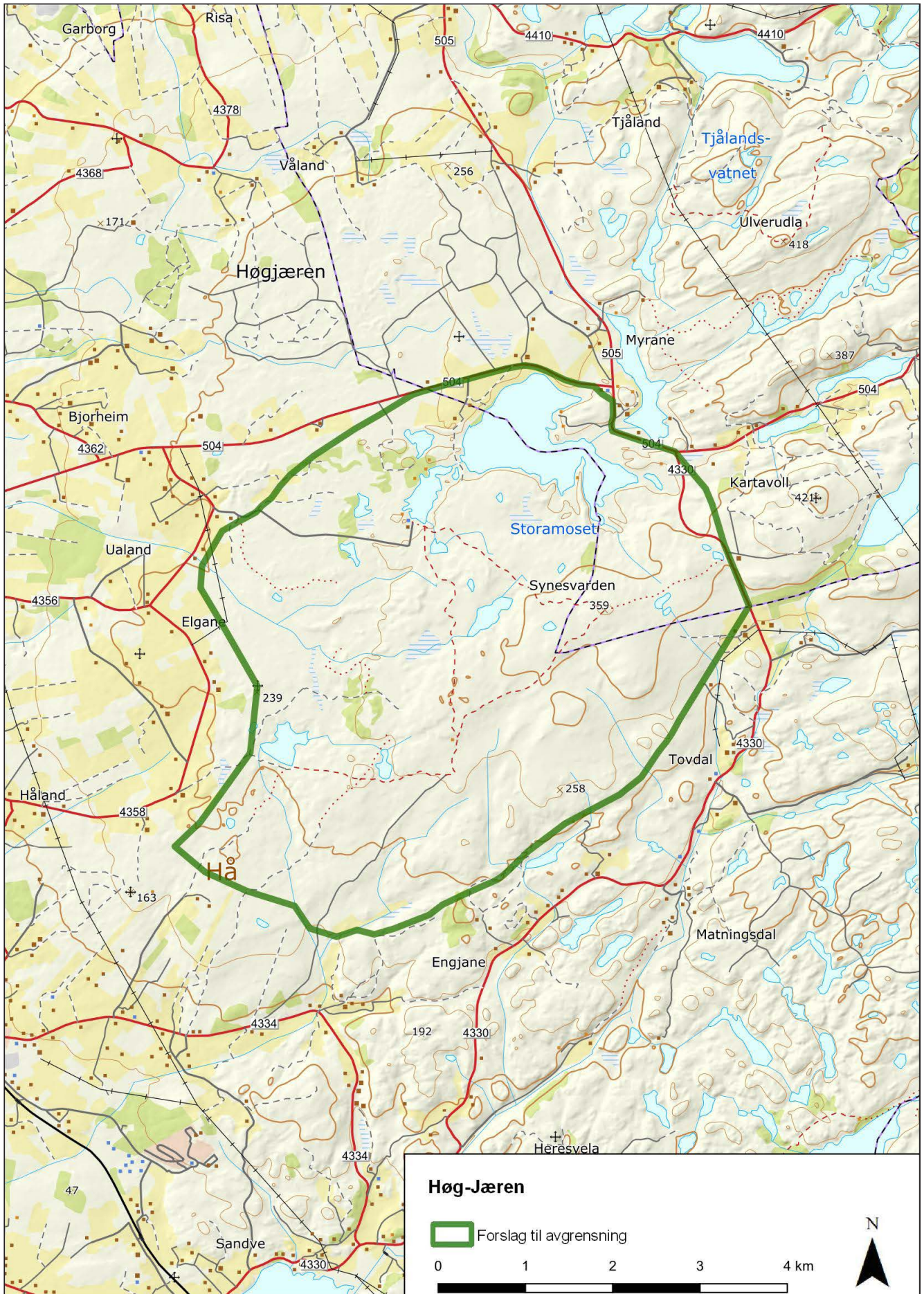
Lyngheilandskapet er blant annet særlig utsatt for gjengroing, og kontinuerlig beite er derfor en forutsetning for at kulturlandskapet blir holdt i hevd. Kulturminnene som finnes i dette landskapet er til dels lite synlige, de er ofte vanskelige å datere, og sporene fra tiden etter 1537 har i dag ikke noe formelt vern. Disse synlige sporene etter tidligere tiders utmarksbruk er truet.

Opplevelsen av landskapet påvirkes i dag negativt av vindmøllene i Høg-Jæren energipark nord for området og av vindkraftverkene i Bjerkreim mot øst og mot sør. Elementer som bryter eller dominerer utsikten og sammenhengen med kysten og Låg-Jærens strandflate vil virke ytterligere negativt på området og bør unngås. Landskapet er sårbart for arealendringer og gjengroing.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Fortsatt jordbruksdrift og tradisjonell skjøtsel av kystlyngheia er viktig for å opprettholde landskapets karakter.
- > Større nye landbruksbygg bør legges til og tilpasses eksisterende tun og bygninger.
- > Nye landbruksveger bør tilpasses terrenget på en skånsom måte.
- > Jordbruksdriften bør ta særlig hensyn til kulturminner som hustufter, innhegninger, steingarder, stakketufter og andre spor etter den tidligere bruken av området.
- > Skogplanting er et fremmedelement i dette åpne kystlyngheilandskapet og bør unngås.

17. Blåfjell – Sandbekk – Jøssingfjord

Bergverk og marginalt jordbruk i anortosittlandskap

Sokndal kommune

Areal: 31,3 km²

Området ligger i landskapsregion: 18) Heibygdene i Dalane og Jæren

BELIGGENHET

Landskapet ligger øst for kommunesenteret Hauge i Dalane, midt i Sokndal kommune. Det strekker seg fra kysten, med Jøssingfjorden og omkringliggende kystlinje mot nord og sør, og innover i landet mot nordøst, til bergverksområdene Sandbekk og Blåfjell. Mot vest grenser området blant annet til Sogndalstrand med fredet kulturmiljø.

BESKRIVELSE

Helt sør i Rogaland ligger Dalanes særegne anortosittlandskap. Anortositt er en dypbergart som gir

Dalane et nakent «månelandskap» med helt spesielle steinformasjoner, og med små grønne sprekkedaler mellom. Bergarten gir opphav til et næringsfattig jordsmonn og som dermed ligger nakent fram i dagen, og gir landskapet et småknudrete og karrig preg. Anortosittlandskap finnes få andre steder på jorden.

Innenfor dette særegne geologiske området finnes store mineralressurser, og dette har lagt grunnlaget for en over 150 år lang bergverkshistorie. I dag er Sokndal Norges største bergverkskommune. Landskap og geologi har også lagt premissene for en marginal og særegen jordbruksdrift. Mange av heiagardane har drevet ekstensivt jordbruk der utslåtten var viktig. I dette golde landskapet, har menneskene alltid måttet ty til flere næringsveger for å overleve. Kystfisket var tradisjonelt den viktigste tilleggsnæringen til jordbruket, både som matauk og som inntektskilde.

Gruveinngang og sanddepot ved Sandbekk. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

Øvre Lauvås i Sokndal. Utsikt mot nordøst. Foto: Guro Skjelstad, Rogaland fylkeskommune

På 1800-tallet vokste bergverksindustrien fram og gav nye muligheter for livberging. I motsetning til tidlig industri mange andre steder i landet, der mennesker gjerne flyttet til selve industristedet, ble de fleste i Dalane boende på gårdene og drev med fiske og jordbruk ved siden av arbeidet i gruvene. Landskapet illustrerer denne spesielle sammenhengen mellom jordbruk og bergverksdrift i Dalane.

Innenfor området finnes flere kulturmiljø som kan knyttes til gruvedriften på 1800- og tidlig 1900-tall. Gruvedriften ved Blåfjell startet opp i 1863 og representerer den første, større industrivirksomheten i Sokndal. Det finnes et 20-talls små og store gruveinnslag hvor man utvant titanholdig jernmalm. I tilknytning til gruvene ble det reist et lite bygningsmiljø, og tuftene etter dette er synlige i dag. For å frakte malmen videre ble det bygget en åtte kilometer lang jernbane mellom Blåfjell og Rekefjord. Denne malm-banen er Rogalands første jernbane og er et imponerende stykke ingeniørkunst med flotte steinsatte partier. Traseen følger naturlig dalen som strekker seg fra Hauge sentrum til Guddalsvatnet. Fra Rekefjord ble malmen eksportert til England for smelting. Totalt ble det utvunnet omtrent 80 000 tonn malm fra Blåfjell frem til 1876 da virksomheten ble lagt ned.

I 1916 startet A/S Titania opp drift for uttak av titan på Sandbekk, bare noen kilometer nordøst for Blåfjell.

Antall ansatte på Sandbekk økte fra rundt 90 i 1916 til over 500 i 1936. Fra Sandbekk ble titanen fraktet med taubane til Jøssingfjord for transport ut av landet. Deler av denne taubanen er bevart. I tillegg består et stort bygningsmiljø med blant annet velferdsbygg, kompressorbygg, lokstall, messe og funksjonærboliger. Gruvedriften på Sandbekk medførte store inngrep i landskapet, med gruveinnganger, infrastruktur og deponier med sand som er avfall fra produksjonen. Sanden ble deponert over store områder mellom bergnabbene ovenfor gruvene, og landskapet her ble fullstendig transformert. Driften på Sandbekk ble gradvis avsluttet frem mot 1965.

Sentralt på den golde og værharde kyststrekningen mellom Lista og Jæren, ligger Jøssingfjorden. Fjorden er 2,5 kilometer lang og skjærer seg dramatisk inn i det nakne fjellmassivet. Industrihistorien her startet allerede tidlig på 1900-tallet og innen 1920 var det etablert både tremelfabrikk, sjamottefabrikk (brent leire), stålsmelteverk og sinksmelteverk i Jøssingfjord. Hele tre kraftstasjoner var i drift samtidig. Den åpenbare bakgrunnen for industrietableringene var tilgangen til naturressurser i form av råvarer og vannkraft, men også de gode havneforholdene og kort avstand til kontinentet var viktig. Selv om det fra 1960-tallet er Titania sitt dagbrudd på Tellnes med verdens største ilmenittforekomst, som har preget Jøssingfjord, er

det også flere spor etter disse tidlige, men mer kortvarige industrieventyrene som gir en historisk dybde til landskapet.

Jøssingfjord er også kjent for «Altmark-saken» som fant sted i februar 1940. Et tysk militærskip, «Altmark», med 300 allierte fanger om bord, søkte dekning i Jøssingfjord. Skipet ble bordet av britiske soldater, flere tyske soldater døde, og de allierte fangene ble satt fri. Ordet «jøssing» ble etter krigen selve urbegrepet på norsk motstandsholdning mot den tyske okkupasjonsmakten.

Jøssingfjorden er sist, men ikke minst, kjent for de to ikoniske husene under Hellenen. I le for regn og vind, under Hellenen, ligger de to små bolighusene fra siste del av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet. Området under hellenen har vært brukt av mennesker siden steinalderen. I tillegg til Hellenen-husene, representerer gårdene ved Knubedal, Øvre Lauvås, Bu, Vinterstø, Dydland og Reg den marginale gårdsdriften som har blitt drevet i Sokndal gjennom tidene. En har dyrka jorda på de stedene der det var mulig, i sprekker og daler mellom fjell og berg. Sporene etter gamle driftsformer, med rydninger, bakkemurer, slåtteenger, styvingstrær og tufter, er fremtredende på flere av disse gårdene, og på flere finnes også autentiske bygningsmiljø intakt. For å overleve har kystfiske vært en viktig tilleggsnæring, og flere steder utgjorde ressursene fra havet et like viktig bidrag til økonomien som den avkastningen jordbruket gav. Sporene etter strandsitterplasser, naust og båtstøer er synlige, både i Jøssingfjord og i Knubedal.

LANDSKAPSKARAKTER

Landskapet i Dalaneregionen er svært spesielt med nesten nakne, kolleformede heier og berg. Overgangen mellom den fruktbare og flate Jærkysten, og den knause og mange steder ugjestmilde Dalanekysten, er slående. Området kalles Rogaland anortosittprovins, og er kjent blant geologer verden over. Bergarten i dette området domineres av anortosit, som skaper helt spesielle steinformasjoner, danner et svært skrint jordsmonn som gir landskapet et goldt preg.

Grunnforholdene har gitt grobunn for en omfattende gruveindustri i Sokndal som har satt store spor etter seg. Det skrinne jordsmonnet og det kuperede landskapet har lagt premissene for jordbruk på små og spredte områder, i de grønne sprekkdalene mellom nakne berg. Jøssingfjorden, en av få gode havner på denne kyststripen, skjærer seg inn som en dyp kløft mellom de golde fjellmassivene.

NASJONAL INTERESSE

Dette området er et godt eksempel på det karakteristiske landskapet og bergverkshistorien i Dalaneregionen. Gruvedriften i Dalane har spor tilbake til

1700-tallet og er fortsatt svært viktig i området.

Området illustrerer også hvordan det marginale jordbruket i Dalane har vært drevet, i kontrast til det rike jordbruket på Jæren. Husmannsplassene og strandsitterplassene forteller om den tradisjonelle levemåten langs Dalanekysten, samtidig som de viser sammenhengen mellom industri og jordbruksdrift i dette området.

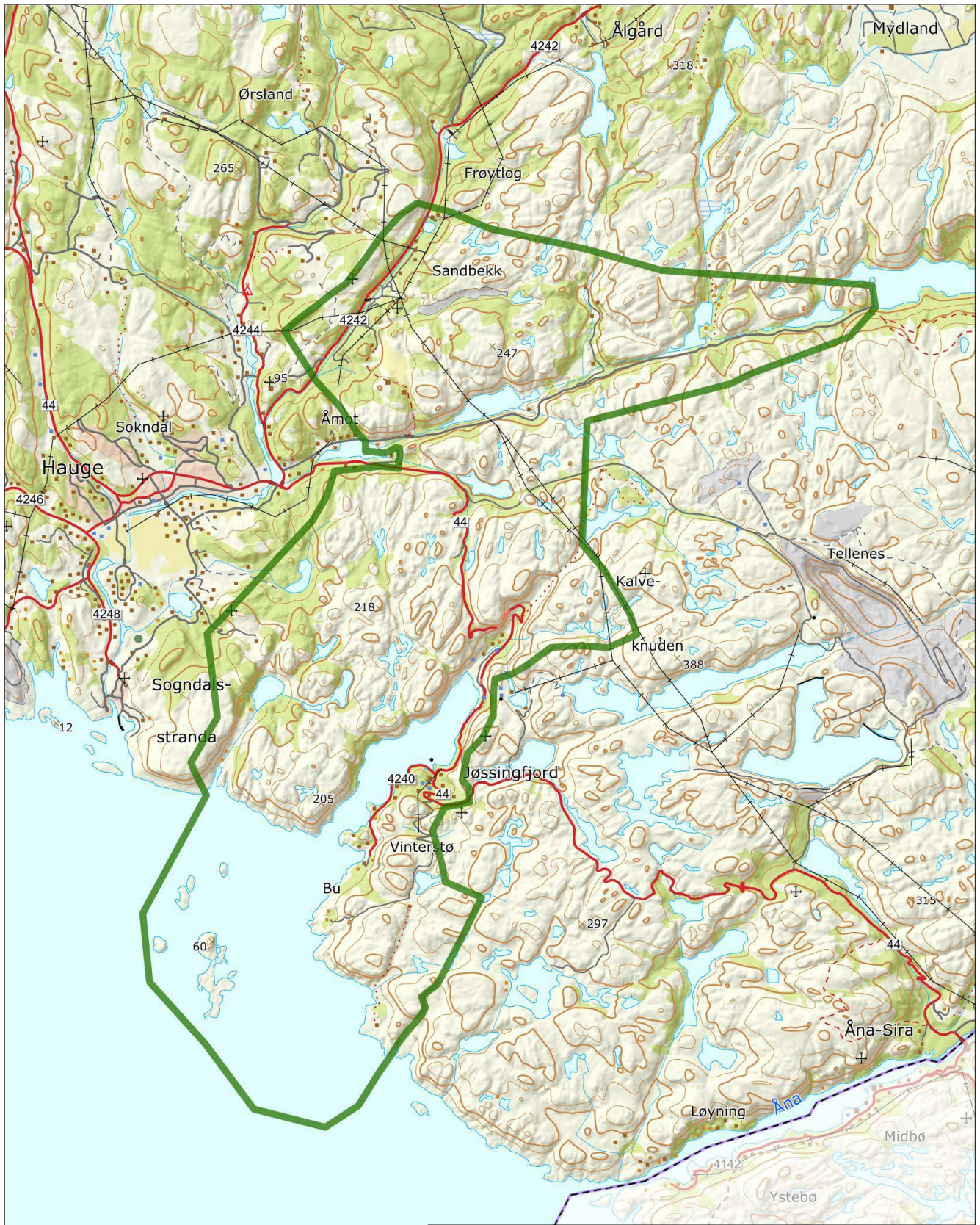
SÅRBARHET OG RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING

Bergverksindustri har vært viktig i Sokndal i over 150 år og vil være viktig også i fremtiden. Det småknause landskapet gir muligheter for skjerming av nye tiltak tilknyttet bergverksdriften. Det er også viktig at de eksisterende kulturmiljøene og strukturene som knyttes til tidligere tiders gruvedrift blir tatt hensyn til i en eventuell videre utbygging. Kulturmiljøene og landskapet rundt gruvemiljøene står i fare for å få redusert sin opplevelsesverdi ved gjengroing. Hellenen, Knubedal, Øvre Lauvås, Djupedal og Reg er også sårbare for gjengroing og fortsatt beite er avgjørende for å opprettholde kulturlandskapsverdiene. Bygningsmassen er sårbar for forfall når bygningene går ut av bruk.

Området bør vises i kommuneplanens arealdel som hensynssone c) med særlig hensyn til landskap. Det bør utarbeides retningslinjer til hensynssonen samt generelle bestemmelser til kommuneplanens arealdel for å ivareta verdiene og sette rammer for arealbruken.

Viktige punkter for planlegging og forvaltning av dette landskapet:

- > Planer og tiltak, for eksempel i forbindelse med jordbruksdrift, bør utføres på en skånsom måte, som tar hensyn til kulturlandskapsverdiene i området. Sporene etter eldre driftsformer bør ivaretas.
- > Kulturmiljøet rundt driften av Sandbekk består blant annet av en stor bygningsmasse som står i fare for å forfalle. Deler av bygningsmassen bør ivaretas som representant for bergverkshistorien i Sokndal.
- > Knubedal er et gårdsmiljø og jordbrukslandskap, av særlig høy verdi. Nye tiltak i området bør ta hensyn til eventuell virkning på det helhetlige miljøet som strekker seg fra Knubedalsvatnet og ned til kysten.
- > Ved nye planer og tiltak bør det tas hensyn til kulturminner og kulturmiljøer knyttet til tidlig industri og bergverksdrift, samt kulturmiljøene og landskapet knyttet til jordbruksdriften i området, og sammenhengene mellom disse. Verdifull bygningsmasse bør ivaretas.
- > Områdene bør skjøttes ved hogst og beite for å hindre gjengroing.

Blåfjell-Sandbekk-Jøssingfjord

 Forslag til avgrensning

0 1 2 3 4 km

Riksantikvaren

Pb. 1483 Vika, 0116 Oslo

Besøksadresse / Dronningens gate 13

Tlf. / 22 94 04 00

Faks / 22 94 04 04

E-post / postmottak@ra.no

www.riksantikvaren.no